T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

ARKEOLOJİK VERİLER VE YAZILI KAYNAKLAR IŞIĞINDA AMORİUM KENTİNİN TARİHİ (EN ESKİ ÇAĞLARDAN BİZANS YERLEŞİMİNİN SONUNA KADAR)

Talat KOÇAK

DOKTORA TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Özdemir KOÇAK

Konya-2018

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

ARKEOLOJİK VERİLER VE YAZILI KAYNAKLAR IŞIĞINDA AMORİUM KENTİNİN TARİHİ (EN ESKİ ÇAĞLARDAN BİZANS YERLEŞİMİNİN SONUNA KADAR)

Talat KOÇAK

DOKTORA TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Özdemir KOÇAK

Konya-2018

ÖNSÖZ

Amorium Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'daki önemli kentlerinden biridir. Bununla birlikte şehrin bir kısmı İlk Tunç Çağına tarihlenen bir höyüğün üzerine kurulmuştur. Yani neredeyse tarihin her devrinde iskân görmüştür. Eskiçağ Anadolu'sunda bulunduğu jeopolitik konumdan dolayı iyi bilinen bir kent olan Amorium, Geç Antik Çağ'da hızla yükselen bir kent olarak karşımıza çıkmaktadır. Geç Antik Çağ'ın son dönemlerinde kent İslam-Bizans mücadelesinin arasında kalmış ve bu durum Bizans Kronikleri ve Arap Vekayinamelerinde çokça anılmasına sebep olmuştur. Bununla birlikte iki medeniyetin etkileşiminden nasibini alan Amorium, şiirlere ve destanlara da konu olmuştur.

Kentte 1988 yılından itibaren düzenli kazılar yapılmış ve arkeolojik eserler değerlendirilmiştir. Bu kazıların en yoğun olduğu 2002-2005 kazı sezonlarında bu ekibin bir üyesiydim. Bu bağlamda yazılı kaynakları, arkeolojik verilerle desteklenemesinin önemine bizzat tanık oldum. Tez konusu olarak bu iki disiplinin yan yana kullanılması elbette ülkemiz için yeni bir şey değildir. Fakat Bizans çalışmalarında tarih alanında arkeoloji temelli bir doktora çalışması çok fazla görülmemektedir.

Doktora tezim sırasında her zaman yardımcı olan tez danışmanın Prof. Dr. Özdemir KOÇAK'a ve Tez İzleme Komitesi üyelerinden olan hocalarım Prof. Dr. Hasan BAHAR ve Doç Dr. Fatih Mehmet BERK'e teşekkürlerimi sunarım. Gerçekten yol göstericiydiler. Bununla birlikte Amorium kazılarında birlikte çalıştığımız hocam Dr. Chris LIGHTFOOT'a en derin şükranlarımı sunuyorum. Ulaşılması güç kaynakların tamamını göndererek çalışmaya önemli bir katkı yaptı. Ayrıca Arapça ve Almanca kaynakların çevirisinde yardımcı olan Dr. Öğr. Üyesi Selim Kaya'ya teşekkür ederim.

Talat KOÇAK

KONYA-2018

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin

Adı Soyadı: Talat KOÇAK

Numarası: 154102001006

Ana Bilim / Bilim Dalı: Tarih/Tarih

Programı Tarih — Tezli Yüksek Lisans ☐ Doktora ■

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Özdemir KOÇAK

Tezin Adı: Arkeolojik Veriler ve Yazılı Kaynaklar Işığında Amorium Kentinin Tarihi (En Eski Çağlardan Bizans Yerleşiminin Sonuna Kadar)

ÖZET

Amorium kenti tarihin farklı dönemlerinde iskân görmüş bir yerleşmedir. Bununla birlikte önemini Geç Antik Çağ'da artırmıştır. Bu dönemde Bizans Anadolusu'nun en önemli kentidir. Kent kendi adıyla bir hanedan çıkartarak stratejik açıdan önemini, siyasete de taşıyarak belirleyiciliğini göstermiştir. Destanlara ve şiirlere konu olabilecek kadar önemli olan şehir Arap ve Bizans ana kaynaklarında kendinden sıkça bahsettirmiştir. Amorium'da otuz yıldır devam eden bir kazı projesi vardır. Bu bağlamda arkeolojik veriler de tarihçilerin kullanım alanı içindedir. Dünya üzerinde bu büyüklükte bir alanda kazı yapılan tek Bizans kenti de burasıdır.

Şehir 838'de Müslüman Araplarca büyük bir yıkım yaşamıştır. Şiirlere ve destanlara konu olan kuşatmadan sonra kent kendini toparlamıştır. Arkeolojik veriler bu durumun en önemli kanıtı niteliğindedir.

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin

Adı Soyadı: Talat KOÇAK

Numarası: 154102001006

Ana Bilim / Bilim Dalı: Tarih/Tarih

Programı: Tezli Yüksek Lisans ☐ Doktora ■

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Özdemir KOÇAK

Tezin İngilizce Adı: History Of Amorium Town In The Light Of Archaeological Records And Written Sources (From The Earliest Times To The End Of Byzantine Settlement)

SUMMARY

City of Amorium had many civilizations throughout its unique history. However city attained its greatest prominence in late antuquity, when it became a major provincial center. In this period it was the most important city in Byzantine Anatolia. It was also the hometown of a short-lived dynasty named after the city, which also proves its strategic importance. Some major events depicted as poems and stories are recorded in great details in both Byzantine and Arab sources. Archaeological excavations carried out for the past 30 years and historical evidences are also used by historians. This is the only Byzantine City survived without too much modern occupation distraction, wwhich allows uninterrupted excavations on the most extensive area in Byzantine excavations history.

The most famous episode in the history of Byzantine Amorium took place in 838 when Muslim Arabs sacked the city. These events are recorded in some detail by both Byzantine and Arab writers, but the excavations have revealed actual physical evidence for the destruction of the city.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Bilimsel Etik Sayfası …….. i
Tez Kabul Formu ……... ii
Önsöz / Teşekkür iii
Özet.....iv
Summary v
İçindekiler.....vi
Kısaltmalar..... viii
Resimler Listesi viii
Çizimler Listesi ix
Giriş 1

BİRİNCİ BÖLÜM
ARKEOLOJİK ALAN VE KAZILAR

1.1. Yukarı Şehir.....5
1.2. Aşağı Şehir.....10
1.2.1.Sur Duvarı.....11
1.2.2.Hamam.....18
1.2.3.Aşağı Şehir Kilisesi.....26
1.3. Nekropol 34

İKİNCİ BÖLÜM
AMORİUM KENTİNİN TARİHİ

2.1. İlk Tunç Çağı'ndan Roma Dönemi'ne Kadar Amorium 44
2.2. Roma Döneminde Amorium 47
2.3. Bizans Dönemi'nde Amorium 50
2.3.1. Emeviler Dönemi'nde Amorium'a Yapılan Seferler.....52
2.3.2. Abbasiler Dönemi'nde Amorium'a Yapılan Seferler.....55

2.3.3. Selçuklular Dönemi'nde Amorium'a Yapılan Tek Sefer ve Kente Türklerin Yerleşmesi 61

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİZANS VE ARAP EDEBİYATI'NDA AMORİUM

3.1. Bizans Edebi Metinlerinde Amorium 65
3.1.1.Digenes Akrites Destanı'nda Amorium 65
3.1.2.Amoriumlu 42 Aziz'in Bizans Edebiyatına Yansıması 69
3.2. Arap Edebiyatında Amorium 72
3.2.1 Battal Gazi Destanı'ndan Amorium 72
3.2.2.Ebu Temmam'ın Amorium Kasidesi 74

Sonuç 80
Kaynakça 82
Ekler 92
Ek – 1. Resimler 92
Ek – 2. Çizimler 101
Özgeçmiş 105

Kısaltmalar

Bkz: bakınız.

MÖ: Milatta Önce

MS: Milattan Sonra

TTK: Türk Tarih Kurumu

Vd.: ve diğerleri

Yay.: Yayınları

Resimler Listesi

Resim-1 VII. yüzyıla tarihlenen bir küpe.

Resim-2: III. Romanos'un öldürülmesi.

Resim-3: Amorium kentinin M. A. Gill tarafından yapılmış hayali tablosu.

Resim-4: Aşağı Şehir Kilisesi'nde bulunmuş muhtemelen Azize Barbara veya İskenderiyeli Azize Katharina'ya ait bir kadın figürü.

Resim-5:Aşağı Şehir Kilisesi'nde bulunan Aziz Konon'dan bahseden bir yazıt. M.S. V. ve ya VI. yüzyıl.

Resim-6:Yüzey buluntusu bir aslan heykeli.

Resim-7: Yüzey buluntusu phallus mezar anıtı.

Resim-8: Amorium Kenti'nin Kuzey Nekropolünde bulunan bir mezar.

Resim-9: Amorium Kenti'nin batısındaki Nekropolde bulunan kayaya oyulmuş basit mezar örnekleri.

Resim-10: Amorium Kenti'nin doğusunda bulunan kaçak kazıdan dolayı tahrip olmuş bir sandık mezar örneği.

Resim 11: Amorium Kenti'nin kuzeyinde bulunan nekropolde kapı betimli mezar stelleriyle inşa edilmiş bir mezar.

Resim-12: Kapı betimli mezar stelinden bir örnek.

Resim-13: Amorium'da darp edilmiş Zeus ve tapınak betimli bir sikke.

Resim-14: Roma Dönemi Amorium'un yerini gösteren bir mil taşı.

Resim-15: Aşağı Şehir Kilisesinde bulunmuş M.S. I. yüzyıla tarihlendirilen bir arşitrav parçası.
Resim-16: Amorium kuşatmasını gösteren bir minyatür.

Çizimler Listesi

Çizim-1: Amorium kazı alanlarının planı.
Çizim-2: Savunma Duvarı Planı.
Çizim-3: Amorium hamam yapısı genel planı.
Çizim-4: Amorium batı ve kuzey nekropolü.
Çizim-5: Kapı bezimli mezar stelinin planı.
Çizim 6: Aura'yı Amorium olarak lokalize eden bir harita.
Çizim-7: Roma Dönemi'nde Anadolu ve Amorium.
Çizim-8: Bizans Dönemi'nde Anadolu ve Amorium.

Giriş

Amorium (Ἀμ[μ]όρι[ο]ν, Ἀμ[μ]ώρι[ο]ν, Ἀμούώριον) bugünkü adıyla Hisarköy, Türkiye'nin Anadolu topraklarında bulunan Afyonkarahisar şehrinin 70 km. kuzey doğusunda, Emirdağ ilçesinin 12 km. doğusunda, Ankara'nın 180 km. güneybatısında yer alır.[1] Arap kaynaklarında Amuriye/Ammuriye olarak anılan kentin kuruluşu tarih öncesine kadar gider. Ana tanrıça tapınma merkezi Pessinus'a yakınlığından dolayı kentin adının Hititçe Ama/Ma sözcüğünden türediği sanılmaktadır.[2]

William John Hamilton kaynaklarda Amorium antik kentinin lokalizasyonunu Hisarköy olarak belirleyen ilk bilim adamı olarak tanımlanmaktadır. Aslında yaklaşık yüz yıl önce, 26 Mart 1739'da Richard Pococke *"Amorium şehrinin, Jelduct'un yaklaşık 6 mil güneydoğusunda, Hergan olarak isimlendirilen yer olabileceğini"* ifade etmişti.[3] Böylece Amorium İç Batı Anadolu'da kesin olarak yeri belirlenen ilk Roma kenti oldu. Bununla birlikte Hamilton Hisaköy'ü ziyaret eden ilk Avrupalı olarak görünmektedir ve Sir William Ramsay tarafından kendisine verilen "*Küçük Asya'nın seyahat prensi*" unvanını fazlasıyla hak etmektedir.[4]

Hamilton'a kentteki kalıntılara dair önemli bilgiler vermektedir*: "Daha yalnız ve daha perişan haliyle göz kamaştırıcı başka bir yere nadiren rastlamışımdır… Dökük binaların ortasından savurgan biçimde sayısız yabani çiçek ve gür yeşillik büyümüş. Harabelerin bulunduğu vadi merkezi yakınında ve iki küçük vadi kavşağında yaklaşık yarım mil çapında tek başına duran bir tepe bulunuyor. Üzerinde hala bir bölüm akropolis duvar izleri fark edilebiliyor… Duvarı sağlamlaştırmak için yapılan kule izleri de yerinde duruyor. Hepsi harap ve karmaşık durumda ama cadde ve ev hatları halen daha görülebiliyor. Akropolis'in kuzey yamacında tek başına bir kemer duruyor. Muhtemelen bir kiliseye ait ve taştan yapılmış… Strabon burayı Frigya'nın bir kenti olarak tanımlamasına rağmen, önceki önemini gösteren izlerine ve harabelerin genişliğine baktığımda genelde Galatya'ya*

[1] Harrison, 1987: 187; Koçak, 2007: 116.
[2] Umar, 1993: 63.
[3] Pococke, 1745: 85
[4] Lightfoot, 2012: 469.

havale edilen büyük öneme sahip Amorium mevkii olduğu kanaatindeyim.[5]*"* Günümüzde Hamilton'un gördüğü kalıntıların pek azı ayaktadır.

Hamilton'dan sonra ünlü Rus Bizantinist Aleksandır Aleksandroviç Vasiliev 1899'da Amorium'a gelmiştir. Yine William Calder Amorium bölgesini 1908'de ziyaret etti, ancak onun ilgisi ağırlıklı olarak epigrafik materyallerdeydi.[6] Kente dair ilk arkeolojik çalışmalar 1959 yılında Nezih Fıratlı tarafından yapılmıştır. Bu çalışmalar Hitit ve Frig tabakalarının tespitine dair bir sondaj çalışması ve yüzey araştırmasından ibarettir.[7] Nezih Fıratlı'nın basit sondaj çalışmasından sonra ilk düzenli ve sistemli kazı çalışmaları 1988 yılında başlamıştır. Oxford Üniversitesi Profesörlerinden R. Martin Harrison tarafından başlanan bu kazılardaki genel amaç kentin özelikle Geç Hellenistik dönemden başlayarak Bizans dönemi izlerinin ortaya çıkarılması olarak hedeflenmiştir.[8] Kuşkusuz kent zirveye Bizans devrinde ulaştığı için kazıların bu minvalde devam etmesi zaten bir gereklilikti. Çünkü Bizans tarihi üzerine yapılan bilimsel çalışmalar çoğunlukla yazılı kaynaklara dayandırılmaktadır. Harrison bu arkeolojik verilerin alandaki eksikliğini bilen bilim adamlarından bir tanesidir. Arap coğrafyacısı Hurdazbih'e göre Amorium İstanbul ve Selanik'ten sonra Bizans'ın en büyük üçüncü kentiydi. İlk iki kentte yerleşimin kesintiye uğramaması yüzünden bu kentlerde sistemli kazı çalışması yapmayı imkânız hale getirmiştir. Bu bağlamda Amorium kenti Bizans arkeolojisi bakımından dünya üzerinde bu büyüklükteki nadir bakir alanlardan bir tanesidir. Özellikle Bizans şehir tarihi ve sosyal hayata dair sorunların çözümünde arkeolojik çalışmalar büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda kroniklerin yetersiz kaldığı bu alanda epigrafik malzemeler, tarihi coğrafyayla ilintili analizler, nümismatik (meskûkât) buluntular, yazılı kaynaklarla bir bütün oluşturacak şekilde değerlendirilerek tarihin en doğru şekilde yorumlanmasını sağlamak bir tarihçinin en önemli vazifesidir.[9] Konuyla ilintili olarak Bizantinist George Ostrogorsky *"Bizans tarihi çalışmalarındaki temel*

[5] Hamilton, 2013: 340-342.
[6] Calder, 1911: 162.
[7] Bu çalışmalara dair notların Amorium kazılarını başlatan Harrison'a verildiği bilinmektedir. Fakat Hamilton'un vefatından sonra bu notlara maalesef ulaşılamamıştır. Harrison, 1989: 194 dipnot 17.
[8] İlk yüzey araştırması 1987 yılında yapılmıştır. Bu yüzey araştırmasının raporunun tam metni için bkz. Harrison, 1988: 175-184.
[9] Tuncer Baykara'nın arkeolojinin tanımına dair yaptığı analiz çok yerindedir. Baykara'ya göre "…*eski eserler= asar-ı atika bilimi demek olan arkeoloji tarihin eşidir. Çünkü arkeoloji geçmişteki hayatın yazılı kaynaklar dışındaki en önemli bilgi kaynağıdır*." Baykara, 1999: 22.

meselenin şehir arkeolojisinin yeterli olmayışından kaynaklandığını" belirtmiştir.[10] Ünlü tarihçi Bizans'a dair araştırmaların nasıl yapılması gerektiğinin altını çizmiş ve tarih çalışmalarında arkeolojik çalışmaların neden gerekli olduğuna değinmiştir.

Ostorogorsky'nin 1959'da yayınladığı bu makaleden sonra bilim adamları Bizans şehir arkeolojisini ihmal etmedi. Clive Foss bu bağlamda öncü araştırmacılardan bir tanesidir. Onun çalışmaları, şehir arkeolojisiyle alakalı çok sayıda yeni kanıt ve metin çalışmalarının toplandığı ilk dökümanlardır.[11] Akabinde Cyril Mango, Michael Angold, Wolfram Brandes, John F. Haldon, Chris Lightfoot ve Eric Ivison gibi diğer tarihçiler arkeolojik verilerle Bizans metinlerini bir arada ele alarak, daha detaylı çalışmalarla geniş tarihi sentezler yarattılar. Nitekim Ivıson'a göre "*yazılı kaynaklardaki yetersizlik göz önüne alındığında, gelecekteki bilim adamları Bizans kent tarihinin tabanını genişletmek için arkeolojik saha çalışmalarına katılmalı ve bu çalışmaları yakından takip etmelidir*."[12]

Amorium'daki arkeolojik verileri tartışmaya başlamadan önce kazıların devam ettiğini bilmemiz gerekir. Bu yüzden yeni buluntular ortaya çıkabilir. Arkeolojinin doğası gereği yeni bilgiler eski güncel bilgilerimizi değiştirecektir. Konuya dair Wolfram Brandes: *"deneyimler göstermektedir ki veriler sıklıkla çok aceleci biçimde, ilk bakışta kanıt olarak görünen şeyin eleştirel bir değerlendirme olmadan, elde edilir ve kabul edilir"*[13] Bu söz özellikle ön raporların kullanımında doğrudur. Sezon sezon kazı yapılan bir şehrin bilgilerinin gelişimi doğal olarak ön raporlar tarafından yapılır. Son raporlar radikal ve daha güvenilir yorum sunabilmesine rağmen, tarihçiler ön raporlardan elde edilen geçici verilere karşı çok istekli olabilirler ve eski hatalı ön kabul üzerinde ısrar edebilirler. Bir de takdir edilmelidir ki Amorium büyük bir yerleşim merkezidir ve tahminen yalnız aşağı şehir yaklaşık 75 hektarlık alanı kapsar.[14] Bu bağlamda ortaya çıkan her bulgu Bizans tarihininin

[10] Ostrogorsky, 1959: 47.
[11] Foss bu alanda bir çığır açmıştır. 1976 yılında yayınladığı Byzantine and Turkish Sardis adlı eser arkeolojik verilerin Bizans tarihinin anlaşılması açısından kullanıldığı ilk örnek olmuştur. Bunu 1977'de yayınladığı Late Antique and Byzantine Ankara adlı makalesi ve iki yıl sonra Efes'le ilgili çalışması takip etti. Foss, 1976; Foss, 1977: 27-87; Foss, 1979.
[12] Ivıson, 2007: 25.
[13] Brandes, 1999: 37-38.
[14] Ivıson, 2007: 27.

karanlık kalan yanlarının ortaya çıkması, değişmesi ve anlam bulması anlamına gelmektedir.

Martin Harrison'ın Amorium'a dair temel ilgisinin nedeni Geç Roma-Erken Bizans'a dair Anadolu'daki yerleşmelerin sürekliliği sorunu üzerine ışık tutacak potansiyeldi. O da 838 yılında olan Amorium kuşatmasının arkeolojik kanıtlarını bulmak için çalıştı. Geçmişte bilim adamları haklı olarak saha arkeologlarının tarih bilmezliği ve her yıkım tabakasının otomatik olarak 838 tarihine atfına karşı Harrison'u uyarmışlardı. Ama 1992 yılından bu yana Amorium'da yapılan kazılar 838 yılında şehrin başına gelen felaketi çok açık ve spesifik delillerle ortaya koydu. Martin Harrison yayınlarından gördüğümüz kadarıyla ve birlikte çalıştığı bilim adamlarının şehadetiyle ciddi ve özel bir bilim adamıydı. Bununla birlikte onun başlattığı kazılar şüphesiz beklentilerini yerine getirmiştir. Kayıtlarında *"Amorium'daki çalışmalar ilgi çekici… yıllarca devam edecek"* şeklinde bahsetmektedir. Ancak Harrison aynı zamanda, Amorium'da ulaşılan arkeolojik malzemelerin yanında diğer denize kıyısı olmayan Roma-Bizans şehirlerinden elde edilecek materyalleri karşılaştırmaya ihtiyaç olduğunu belirtmiştir.[15]

Amorium kazılarına dair yayınlar Harrison'un vefatından sonra kazı başkanlığını devralan Chris Lightfoot tarafından devam ettirildi. 1996'dan sonra Dumbarton Oaks Papers ve Anatolian Studies'da kazı raporları yayınlanması sürdürüldü. Arazi çalışmaları her yıl 2009'a kadar İngilizce ön rapor halinde bu dergilerde yayınlandı. Türkçe raporlar Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı tarafından düzenlenen Kazı Sonuçları Toplantılarında sunuldu ve bildiriler her yıl basılmaya devam etti. Amorium Monograph Series adıyla 5 cilt halinde makaleler derlendi. Bu yayınlar Amorium kenti konusunda bilimsel çalışmaların temelini oluşturmuştur.[16]

[15] Lightfoot, 2012: 485; Harrison, 2001: 75.
[16] 2017 yılında Amorium Monografi Serisinin yazıtlarla ilgili 5. Kitabı basılmıştır. 6. kitap Amorium aşağı şehir kilisesiyle ilgili olarak Eric Ivıson tarafından yazılmakta ve 2018 yılı içerisinde basılması planlanmaktadır. Amorium'la ilgili detaylı bir kaynak listesini bu yayınlarda bulmak mümkündür.

BİRİNCİ BÖLÜM
ARKEOLOJİK ALAN VE KAZILAR

1.1.Yukarı Şehir

Yukarı şehir, başlangıcı İlk Tunç Çağı'na uzandığı kabul edilen bir höyüğün üzerindedir. 1992 yılında yapılan kazı çalışmalarında çok miktarda Roma dönemine ait olan Frig tipi mezar steline rastlanmıştır.[17] Bu steller devşirme malzeme olarak sonradan yapılan binalarda yapı taşı olarak kullanılmıştır.[18]

1836 yılında gezgin William Hamilton Amorium kentine uğradığı zaman yukarı şehirde yörüklerin yaşadığını tespit etmiştir. Bu da bize gösteriyor ki Türkler yukarı şehri yakın dönemlere kadar aktif şekilde kullanmışlardır.[19]

1993 yılı kazı sezonunda yukarı şehrin tarihi ve stratigrafisi hakkında daha net bilgiler edinmek için höyüğün kuzey dip noktasında yeni bir alan açılmıştır. Açmanın bu noktada açılmasının nedeni höyüğün en yüksek kısmı olmasıyla ilintilidir. Bu sayede höyüğün kronolojisiyle ilgili daha doğru bilgilere ulaşmak hedeflenmiştir. Çalışmanın diğer bir amacıysa yukarı şehrin merkezinde bulunan kent surlarını tespit etmek ve aşağı şehirdeki surlarla karşılaştırma yapmaktır. Fakat açılan bu açmada höyüğün tarihlenmesi bakımından surlar arası karşılaştırmadan nispeten daha önemli sayılabilecek çok önemli bulgulara ulaşılmıştır. Özellikle Helenistik döneme tarihlenen siyah perdahlı çanak çömlek ve "Doğu Sigillati A" adı verilen Roma seramiği gibi parçalar höyüğün kronolojisinin ortaya çıkarılmasına ışık tutmuştur.[20]

Gerçekten devasa büyüklükte bir tepeyi andıran höyük bölgeye gelenleri şaşırtmaktadır. Özellikle kentin sur duvarlarının bir kısmı yukarı şehri kapsayacak şekildedir. Tabi ki arazinin topografik yapısı, surların bazı yerlerde yükselmesine,

---

[17] Amorium'a dair ilk çalışmalarda höyük Demir Çağı'na tarihlendirilmiştir. Bkz. Lightfoot, 1994: 504.

[18] Bahsi geçen sezonda XIV-XIX. Yüzyıllar arasına tarihlenen dört evre belirlenmiştir. Bu evrelerin genelinde, daha erken dönemlere ait yapılar arasında düzensiz şekilde sıralanmış yerleşim izleri saptanmıştır. Oldukça kalın bir toprak tabakası içerisinde kalan bu yapılar, yukarı şehrin aralıklarla boş kaldığının kanıtı niteliğindedir. Bkz. Lightfoot, 1992: 504.

[19] Hamilton burada bir yörük beyiyle kahve ve nargile içtiğinden bahseder. Bkz. Hamilton, 2013: 340

[20] Lightfoot, 1994: 25-26.

bazı yerlerde de alçalmasına neden olmaktadır. Bu durum Amoriumlu duvar ustaları için yerine göre mimari açıdan bir avantaj olarak görülebilir.

Bu yapay tepe Antik Dönemde akropol vazifesi görmüş olmalıdır. Yukarı şehirde 1990-2008 yılları arasında devam eden kazılar sur duvarlarıyla ilgili bize önemli bilgiler vermiştir. Arkeolojik verilere göre bu duvarların iki evresi vardır. İlk evre olarak adlandırabileceğimiz surlar şehrin etrafını kuşatan nekropolden elde edilen mezar taşlarından ve Roma devrinden kalan büyük binalardan elde edilmiştir. Onun için ilk evreye ait duvarlar daha kalın ve dayanıklıdır. Devşirme malzemelerin en dayanıklısından oluşan ilk evre duvarlar höyüğü çepeçevre sarmıştır. Kazı çalışmalarından önce bazı yerlerde yüzeyde görülürken, bazı yerlerde ise toprak altında kalmıştır.[21]

Höyüğün kuzey yamacında birkaç yüzyıl öncesine ait olduğu tahmin edilen büyük bir yağma söz konusudur.[22] Burada yapılan kazılarda ve açılan açmada ilk duvarın bazı taşlarının söküldüğü anlaşılmıştır.

İkinci duvarın varlığı ilk olarak 1992 yılında yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır.[23] Yukarı şehrin güney kenarında yapılan çalışmalarda ikinci duvarın iç yüzeyinin payandalarla desteklendiği anlaşılmaktadır. Daha sağlam bir şekilde devşirme taşlardan oluşan birinci duvarın yüzeyde görüldüğü bu yerlerde, ikinci duvarının görülmediği fark edilmiştir. Fakat diğer yerlerde ikinci duvarın oldukça yüksek şekilde inşa edildiği anlaşılmaktadır. 1993 ve 1995 yıllarında höyüğün kuzey kısmının da kazı çalışması yapılmıştır. Bu tarihlerde iki metreyi bulan sur duvarlarının bir uzantısı açığa çıkarılmıştır.[24]

Surların inşası sırasında devşirme malzemelerin sıklıkla kullanılması, belli bir zaman diliminde yaşanılan güvensizlik ortamı neticesinde kentin kendini koruma refleksi olarak değerlendirilebilir. Böylesi dönemlerde kriz yönetimi olduğu için

[21] Lightfoot ve Lightfoot, 2007: 144.
[22] Amorium kentine 1800'lü yılların sonunda muhacir iskânı olmuş ve Hisar Köy böyle kurulmuştur. Kentin yeni sahipleri evler inşa etmek için eski devirlerden kalan taşları kullanmışlardır. Sadece Hisar Köy sakinleri değil civardaki köylerde yaşayanlar da buradan düzgün ve mimari için uygun taşları söküp götürmüşlerdir. Örneğin Höyüğün arkasında kalan Hamzahacılı Köyü Amorium kentinden sökülüp götürülen devşirme malzemeler için bir cennettir.
[23] Lightfoot, 1994: 504.
[24] Lightfoot ve Lightfoot, 2007: 145.

işlevsellik ve sürat sur duvarı yapımından önem kazanır ve sıklıkla devşirme malzemelerden faydalanılır.[25] Fakat Amorium Yukarı Şehir'de tespit edilen bu sur, güvensizlik döneminin M.S. III. yüzyılda oluşan ve o yıllarda pek çok kentin surlar inşa ettiği zamana tarihlendirilemez. Birçok Bizans kentinin, surlar inşa edilirken devşirme malzemesi kullandığı bilinen bir hakikattir. Efes yakınlarında bulunan Ayasuluk Tepesi üzerindeki Aziz John Kilisesi ve Ankara Kalesi bu durumun en tipik örneklerindendir. Amorium Yukarı Şehir surlarının VII. yüzyılın ortalarına tarihlendirilmesi en doğrusudur. Kanaatimizce tarihi gerçeklik bakımından surların yapımı Heraklius Dönemi'nde olan Sasani akınları (M.S. 610-620) dönemine değil, M.S. 640'lı yıllarda Suriye'nin Bizans kontrolünden çıkmasından sonra gelişen durum neticesinde, orada bulunan Bizans garnizonlarının yaklaşan Müslüman Arapların tehdidine karşı yeni üs olarak Amorium'u seçtikleri döneme aittir.[26]

Askeri birlikler savunması daha kolay olan Yukarı Şehir'de görece olarak emniyetli bir üs kurmuşken, sivil halkın yaşadığı Aşağı Şehiri de surlarla korumaya çalışmışlardır. M.S. VII. yüzyılda Yukarı Şehir, Ancyra (Ankara) Kalesi ile aynı işlevi görmüştür. Bu iki yapıda savunma amaçlı kullanılmıştır.[27]

Yukarı Şehir surlarının ilk evresi Amorium kenti tarihinde dönüm noktası olarak kabul edilen 838 kuşatması ve yıkımı sırasında zarar görmüştür. Surların ilk evresinin yapımı sırasında kullanılan Roma döneminden kalan mezar taşları bu felaketten sonra höyüğe düzensizce dağılmıştır. Orta Bizans ve Türkiye Selçukluları döneminde bu taşlar evlerin temellerinde ikinci kez kullanılmıştır. Burada dikkat çekici olan bu taşların sur duvarlarının tamirinde neden kullanılmadığı sorusudur. Bunun sebebi yukarı şehir surlarının uzunca bir süre tamir edilmediği gerçekliğinde yatar. Amorium'da doğan bir babanın oğlu olan ve bu hanedana[28] mensup bulunan III. Michael'in (842-868) kentin duvarlarını tamir ettirmemesi ilginçtir. Çünkü III. Michael aynı zamanda tahrip olan Ancyra surlarını onartmıştır.[29] Kanaatimizce

[25]Özellikle yukarı şehir sur duvarında bol miktarda devşirme malzeme kullanılmıştır. Roma Dönemi'ne tarihlendirilen mezar stelleri bu devşirme malzemeler içerisinde en çok kullanılanlardır. Lightfoot, 1994: 504.
[26] Lightfoot ve Lightfoot, 2007: 147.
[27] Lightfoot ve Lightfoot, 2007: 147.
[28] Amorium Hanedanı ile ilgili tespit edebildiğim tek müstakil çalışma Vasiliev tarafından Fransızca olarak hazırlanan La Dynastied D'Amorium adlı çalışmadır. Bkz. Vasiliev, 1935.
[29] Lightfoot ve Lightfoot, 2007: 148.

Amorium kentinin tahribi Bizans halkında ve devlet erkânında çok derin izler bırakmış, bu travmayı atlatmak adına kent bir dönem yok sayılmış olmalıdır.

Sur duvarı ikinci evresi yapım tekniği bakımından Aşağı Şehirde bulunan, Büyük Mekân adını verdiğimiz yapıya çok benzemektedir. Bu nedenle iki yapının da M.S. X. yüzyılın ortalarında yapıldığı tahmin edilmektedir. Surlar yeniden tamir edilse de Yukarı Şehirin yeniden savunma amaçlı kale olarak kullanıldığına dair bir arkeolojik veri bulunmamaktadır. Ancak 838 yıkımından sonra Aşağı Şehir'de bulunan kilise ve diğer kamu binaları kullanılmaya devam etmiştir. Kentin Orta Bizans Döneminde önemli rol oynadığı açıktır. Bu yüzden Yukarı Şehir etrafındaki yeni duvar muhtemelen peyzaj amaçlıdır ve şehrin eski gücünü kudretini hatırlatmak için yapılmıştır.[30]

Yukarı Şehirde çeşitli yüzey buluntularına ulaşılmıştır. Çalışmalar sırasında çanak-çömlek parçaları, cam parçaları,[31] metal objeler, seramik oyun levhaları, el değirmenleri ve kandiller ele geçmiştir. Yaklaşık olarak her plankerede 100 insan eliyle oluşturulmuş buluntuların çıkması -Yukarı Şehirde çok az çalışmanın yapıldığı varsayılırsa- bu sayının muazzam bir rakam olduğu tahmin edilebilir.[32]

Yukarı şehirde bir küçük kilise dışında Bizans dönemine ait bir kamu binası yoktur. Fakat Geç Bizans ve daha sonraki Türk dönemi yerleşim izlerine dair (özellikle endüstriyel kullanıma dair) önemli kanıtlar elde edilmiştir. Yukarı Şehir'de evler küçüktür ve devşirme malzemeler kullanılarak, derin olmayan basit inşa tekniğiyle temellendirilmiştir. Üst yapılarsa dayanıksız bir malzeme olan kerpiçtendir. Evlerin tavanları saz[33] ve ahşap kirişlerden oluşmaktadır. Evlerin inşa tekniği neredeyse modern Hisarköy evlerinin bir kopyasıdır. 1993 yılı kazı sezonunda Yukarı şehirin güney kısmında yapılan kazılarda iki adet pithos (topraktan yapılmış küp) bulunmuştur. Bu küplerden bir tanesinin üzerinde bulunan haç tasviri ve Yunanca harfler bunların Bizans yapımı olduğunu bize göstermektedir. Fakat XII.

[30] Lightfoot ve Lightfoot, 2007: 149.
[31] Amorium cam buluntuları listesi için bkz. Gill, 2002: 33-127
[32] Harrison, 1991: 253.
[33]Amorium'da evlerin çatısı için kullanılan sazlar kanaatimizce Karamık Gölü'nden temin edilmektedir. Bu göl Afyonkarahisar'ın Çay ilçesi sınırları içerisindedir. Emirdağ'a uzaklığı yaklaşık 50 km'dir.

Yüzyılın başlarında[34] Amorium'a yerleşen Selçuklu Türkleri tarafından da ikinci kullanım olarak bu küpler kullanılmış olabilir. Arkeolojik veriler Türklerin Amorium'a yerleştikten sonra Bizans'tan kalan sağlam binaları yeniden kullanarak kendilerine uyarladıklarını göstermiştir.[35] Bu bağlamda binalar içerisinde sağlam halde bulunan pithos gibi dayanıklı malzemeleri kullanmalarında şaşılacak bir durum yoktur.

Bunlardan başka Yukarı Şehirde başka yapılarda tespit edilmiştir. Yukarı Şehir yerleşiminin güney batı ucunda 180 metre kare genişliğinde küçük bir kaleye benzer yapı bulunmuştur. Planı düzensiz olan bu yapının en az üç kulesi bulunmaktadır. Bu kulelerin hepsinde masif moloz taşlarla oluşturulmuş, sıvalı temeller ortaya çıkarılmıştır.[36]

Yukarı şehirde yapılan kazılarda dikkate değer bir başka buluntu höyüğün kuzeyinde ortaya çıkarılan seramik imalathanesidir. Açmanın dolgu toprağı içerisine karışmış çok sayıda ıskarta olarak tabir edilen defolu seramik parçalarından yola çıkarak bu alanın bir seramik imalathanesi olduğu tahmin edilmiştir. Bu yapı Türk dönemi yerleşiminin altındaki tabakalarda ortaya çıkarılmıştır. Yani Bizans dönemine ait olduğu açıktır. Kazılarda ortaya çıkartılan Bizans dönemi seramik fırınlarının azlığının yanı sıra, Amorium'da bulunan bu fırının Yukarı Şehirin merkezinde bulunması oldukça dikkat çekicidir. Çünkü atölyelerin yaratacağı hava kirliliğinin yanında bir de yangın tehlikesi bu tip endüstriyel iş yerlerinin şehir dışında faaliyet göstermesini gerektirmektedir. Fakat Amorium'da bulunan seramik fırını Yukarı Şehirin en itibarlı yerlerinden bir tanesi olan kilisenin yakınlarındadır. Bu durumun nedeni yukarı şehirin kuzey rüzgârlarının oldukça yoğun hissedildiği bir bölge üzerinde olmasıdır. Seramik fırınından çıkacak olan duman bu rüzgârlar vasıtasıyla şehir için bir hava kirliliği riskini ortadan kaldırmaktadır.[37]

1993 yılında Yukarı Şehir'de L açması olarak isimlendirilen bir alanın doğu kısmında iki adet iskelet bulunmuştur. Bu iki iskelet antropolog Kate Hughes

[34]Lightfoot Türklerin Amorium'a yerleşmeye başlamalarının tarihine XIII. Yüzyıla kadar götürmektedir.(Lightfoot and Lightfoot, 2007: 151.) Kanaatimizce 1071 sonrası süreçte Türkler kente yerleşmeye başlamışlardır. Zaten 1068 yılında kent üzerine yapılan bir akın olduğu da bilinmektedir.
[35] Lightfoot ve Lightfoot, 2007: 151.
[36] Harrison, 1991: 253.
[37] Lightfoot ve Lightfoot, 2007: 152.

tarafından incelenmiştir. İlk bireyin kafatası ve pelvisinin diamorfik özellikleri iskeletin bir dişiye ait olduğu sonucunda ulaştırmıştır. Sağ kol kemiği daha uzun olduğu için bireyin sağ elini kullandığı ve kaburgaların sternal uçlarından 25-30 yaşlarında öldüğü tespit edilmiştir. Konteks 351 olarak numaralandırılan ikinci mezardaki birey 173 cm. uzunluğunda bir erkektir. İskeletin kafatası ve sol tarafı eksik olarak bulunmuştur. Antropolojik verilere göre yaklaşık 50 yaşında öldüğü anlaşılmaktadır. Patalojik özellikleri bireyin kısmi felç olduğunu bize göstermektedir. Her iki iskeletin kemik yapılarına bakarak bu insanların yaşadıkları devirde ağır koşullarda çalıştıkları tahmin edilebilir. Höyüğün kuzey bölümündeki arkeolojik verilere göre alan XVI. yüzyıla tarihlenmektedir. Muhtemelen bu mezarlarda bu döneme aittir. Yine aynı dönemde göçebe Türkmen aşiretlerinin burasını geçici kamp alanı olarak kullanıldığı göz önüne alınırsa, mezarların bu Türkmen ailelere ait olduğu tezi uzak bir ihtimal değildir.[38]

Höyüğün kuzey tarafındaki açmada yapılan kazılar ayrıca Türk yerleşiminin XVIII. yüzyıla kadar devam ettiğini de göstermiştir. Zira bu alandaki açmada yoğun toprak zemin üzerine yıkılan çatı kirişleri ile beraber küçük, iki odalı bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Duvar içerisine sabitlenmiş Türk tipi şömine olan ocak ve Osmanlı sultanı III. Mustafa dönemine ait olan bir adet gümüş sikke ele geçmiştir. Yukarı Şehirdeki bu bulgular bize Osmanlı dönemi ile ilgili daha kesin bir tarihlendirme yapmamıza imkân vermiştir.[39]

1.2. Aşağı Şehir

Amorium Kazı Çalışmaları incelendiğinde ağırlıklı olarak aşağı şehirde kazıların yoğunlaştığı görülmektedir. R. Martin Harrison Amorium kazılarının ilk kazı başkanıdır ve kendisi Oxford Üniversitesi'nden bir tarihçidir. Harrison'un vefatının ardından kazıları devam ettiren Chris Lightfoot'da bir tarihçidir. Kanaatimiz odur ki kazıların ağırlıklı olarak Yukarı Şehir yerine Aşağı Şehirde devam etmesinin sebebi budur. Çünkü Aşağı Şehir sosyal hayata dair daha fazla bilgi verebilecek niteliklere sahiptir. Her yeni kanıt kuşkusuz arkeolojik açıdan da önemliydi. Fakat bu bilgiler Bizans tarihi açıdan daha mühimdi. Özellikle Aşağı

[38] Lightfoot, 1996: 365.
[39] Lightfoot ve Lightfoot, 2007: 153.

Şehir'den çıkan veriler ve kamu binaları ileride daha detaylı değineceğimiz Bizans kent hayatına dair yeni bulgular vererek, birçok tarihi olayı doğru bir düzlemde değerlendirmemizi sağlamıştır.

Yukarı Şehirde olduğu gibi Aşağı Şehirde de kazıların ana omurgasını sur duvarı çalışmaları oluşturmuştur. Sur duvarıyla ilintili olarak bir hamam ve küçük çaplı dükkânlar bu vesileyle ortaya çıkarılmıştır. Bu çalışmalar haricinde Aşağı Şehir kilisesinde arkeolojik faaliyetler yapılmıştır.

1.2.1.Sur Duvarı

Yukarı Şehirle ilgili bölümde höyükteki sur duvarıyla alakalı çalışmalardan metin içinde bahsettik. Fakat Aşağı Şehir surlarıyla ilgili çalışmalar daha detaylı olduğu için ayrı bir başlık altında incelenmesini daha uygun gördük. Özellikle 90'lı yılların ortalarında daha spesifik bir şekilde Aşağı Şehir surlarında açılan açmalar, kentin sınırlarının belirlenmesi ve kentsel dönüşümü daha iyi anlamamız bakımından araştırmacılara kolaylık sağlamıştır.[40]

1996 kazı sezonunda sur duvarına dair çalışmalar için bir milattır. Yapılan çalışmada savunma duvarıyla ilgili pilot bir zemin açılmıştır. Ancak açmaların yakınında bir köy evi ve onun yakınında tarım yapılan bir yer olarak kullanılan tarla vardı. Köylülerin ifadesiyle arazi SİT alanı ilan edilmeden önce çok sayıda düzgün taş sökülüp civar köylere satılmış. Onun için ekip savunma duvarının kuzey ve doğusunda görülen çok sayıda derin çukur ve bozulmuş taşlardan dolayı güneyde çalışma yapmaya karar vermiştir. Bu anlamda ilk olarak 5 metre genişliğinde keşif türünden açmalar açılmıştır. XA-96-XB-96 adı verilen bu açmaların yüzeyi 40 numaralı duvarın güneyindeki ve içindeki alanlar olarak belirlenmiştir.[41] Yapılan kazı neticesinde toprak yığınının sağlam taşların bulunduğu bir yıkıntıyı ve harç duvarı gizlediği anlaşılmıştır. Yapımında yoğun olarak harç kullanılmış duvar, taş duvarın ve birçok devşirme parçanın düzensiz örgülerinin iki tarafını birleştirdiği

[40] Kazıların aşağı şehir sur duvarının ortaya çıkarılma çabasının bir nedeni de kanaatimizce Arap Coğrafyacısı Hurdazbih'in eserinde Amorium sur duvarıyla ilgili 44 adet kulenin varlığından bahsetmesidir. Hurdazbih, 1889: 107; Yapılan çalışmalarda bu kulelerin bazılarının temellerinin yeri tespit edilmiştir.

[41] Lightfoot, 1998: 327; Ivison, 2012: 12.

görülmüştür. Bu duvar erken Bizans sütun başlığının parçasını da içermektedir.[42] Savunma duvarları Orta Bizans'a tarihlenmiş ve savunma duvarının tahkimat planı ve ölçeğine göre bu öneri yapılmıştır.[43] Yaklaşık bir ay çalışılan bu alanlarda İslam ve Türk yerleşimine dair izlere rastlanmamıştır.[44]

1997 yılında savunma duvarıyla ilgili bir çalışma yapılmamıştır. Çalışmaları daha müşahhas hale getirmek ve zaman kaybını engellemek için uzaktan algılama cihazları kullanarak alan araştırılmıştır. Fakat sonuçlar umut edilenden daha az açıklayıcı olmuştur. Jeofizik bilimi Amorium'un savunma duvarı ve içinde uzanan binaların özelliklerinin açığa çıkarılmasında yetersiz kalmıştır. Bununla birlikte, jeofizik yüzey araştırması toprak altındaki savunma duvarının geçirdiği evreler bakımından daha çetrefilli bir durum arz ettiğini göstermiştir. Yeni bir kazı alanı açmadan tarihlendirmenin yapılamayacağı ortaya çıkmıştır. Bu yüzden 1998 yılında kazı ekibi daha büyük bir alanı açarak, savunma duvarına geri dönmüştür.[45] Önceki kazı sezonunun sonunda tasarlanan XBC-98 açması da açılmış, böylece XB-96 ile yeni açma arasında bağlantı kurulmuştur. Bu kazılar, savunma alanının stratigrafisinin oldukça karmaşık doğası hakkında bazı ipuçları vermiştir.[46]

Yeni kazı alanlarından elde edilen arkeolojik veriler sur duvarıyla ilgili birçok bilgi vermişse de, en önemli keşif erken yapılar olduğu açıkça belli olan iki sağlam inşa yapısının parçalarıdır. XC-98 açmasının kuzey çeyreğinde bir dikdörtgen bina "yapı 1" olarak adlandırılmıştır. O zaman bir kare oda ya da kule olduğuna inanılan ikinci bina ise "yapı 2" olmuştur. Çalışmalar sonucunda Geç Roma dönemine tarihlenen erken duvar yeniden tanımlanmıştır. XC-98 açmasının kuzeybatı köşesinde duvarları bir grup başlangıçta 1998 ön raporunda "Yapı 3" olarak adlandırılmıştı. Ancak bu duvarlar daha sonra hemen batıdaki Yapı 1'in fırın odasının hizmet alanı olduğu anlaşılmıştır. Yapı 3 olarak adlandırılan bölüm daha sonra "çokgen salon" olarak yeniden tanımlanmıştır. XBC-98 ve XC-98 açmalarıyla birlikte toplamda yaklaşık 194 metre kare olarak ölçülmüştür. Bu aşamada erken ve orta Bizans dönemi yapıları arasındaki farkı ayırt etmek zor olmuştur. Fakat kireç

[42] Lightfoot ve Mergen, 2003: 288.
[43] Ivison, 2012: 12.
[44] Lightfoot ve Mergen: 350.
[45] Burada belirlenen açma XC-98, 10 x 15 metre oranındadır. Bkz. Ivıson, 2012: 12.
[46] Lightfoot and Ivison vd., 2001: 381-394.

kaplı pişmiş toprak boruları ve mermer kaplama parçalarının "yapı 1" içinde bulunmasıyla bu binanın aslında bir hamam olabileceği ileri sürülmüştür.[47] 2001 yılı kazılarında ortaya çıkan yoğun kül tabakası ve mermer parçaları burasının bir hamam olduğunu teyit etmiştir.[48]

1999 yılında Amorium'da hiçbir kazı çalışması yürütülmemiştir. Takip eden yılın kazı sezonunda açılan yeni açmalarda, "yapı 2" olarak bilinen savunma duvarı civarında daha fazla bina ortaya çıkarılmıştır. Yeni XD açması, burada XD-00 olarak tasarlanmıştır. Eski XB-96 açması XD-00 açması ile bağlantılı olan XB açmasının batısına doğru uzanmıştır.[49]

2000 yılındaki kazıda yapı 2'nin orijinalinin sadece büyük bir kısmını oluşturduğu savunma duvarı 40'ın geçtiği çokgen yapı ortaya çıkarılmıştır. Erken Bizans yapısı olan yapı 2'nin orijinal dolgusu hem kısmen yıkıldığı hem de erken Bizans ve orta Bizans dönemleri boyunca eklendiği son analizlerle anlaşılmıştır. 1998 yılında keşfedilen yapı 2'nin bölümünün sonradan ilave olduğu kanıtlanmıştır. XB-00 açmasının yanındaki kazılarda DEM ünitesi 5'in altında EB yapı 2'nin hemen doğusunda bir kanalizasyon ya da kanalın kalıntıları bulunmuştur.[50]

2001 kazı sezonunda XC-01 açmasında ve EB yapı 1'in güney kenarına komşu boşlukta Bizans kalıntıları tespit edilmiştir. Doğuda, savunma duvarı 40'ın güney eteğinde burada XE-01 olarak tanımlanan XE açmasında küçük bir keşif açması açıldı ve çökmüş duvarın molozları ortaya çıkarılmıştır. Son olarak burada XA-01 olarak tanımlanan yeni bir XA açması oluşturuldu. Ayrıca savunma duvarı 40'ın dışındaki XA-96 açmasını genişletmeye karar verildi. Bu son kazılar savunma duvarı 40'ın dışında EB yapı 2'nin devam ettiğini doğruladı. X ve XI. yüzyıllara tarihlenen Orta Bizans yapılarını içeren daha küçük oda ya da kiler, önceki belirsiz özellikleri ile ortaya çıkarıldı.[51]

Amorium Kazılarında ertesi yıl iki adet sondaj hidrolojik sistemin işleyişini açıklamak için hamam kompleksi etrafında yapılmıştır. Üçüncü küçük sondaj, S02-3,

[47] Lightfoot ve Ivıson vd., 2001: 383; Lightfoot ve Arbel vd., 2004: 356.
[48] Lightfoot ve Arbel, 2003: 521.
[49] Ivison, 2012: 13.
[50] Lightfoot ve Mergen, 2003: 288-292.
[51] Lightfoot ve Arbel, 2003: 521-523.

savunma duvarı yakınlarında jeofizik yüzey araştırması sonuçlarına bağlantılı olarak XC-02 kuzeyinde açılmıştır. S02-3'deki sondajda ortaya çıkarılan duvarlar ve Orta Bizans dönemi olarak belirlenebilen taşla döşenmiş savunma duvarı 40'ın dışında da çalışıldı. Ayrıca XA-01 açmasındaki kazılara yeniden başlandı ve onun etrafında 3 yeni açma açıldı. XA1-02, XA-01 / XA-02 açmalarının etrafındaki alanları savunma duvarı 40'ın dış yüzeyi boyunca batıya doğru genişletilmiştir. Böylece EB yapı 2 altında yatan kalıntılar daha da açığa çıkarılmıştır. İkinci açma, daha sonra E 11/g 10, burada XA2-02 olarak tanımlanan, XA-01 açmasının güney uzantısı oldu. Açma XA2-02 2002 kazı sezonunda kendi kendine genişlemiş ve burada XA3-02 olarak yeniden tanımlanan sistem kare Ell/f10'un şekline doğru yön değiştirmiştir. Bu açmaların kazıları savunma duvarının hemen dışında buran Orta Bizans dönemi binaları kümesinin çoğunu ortaya çıkardı.[52]

2003 kazı sezonunda faaliyetler savunma alanındaki çalışmanın uzantıları üzerinden yürütülmeye devam edilmiştir. XC-01 ve XC-02 açmalarının uzantıları, burada doğu XC-03 ve batı XC-03 olarak tanımlanmıştır.[53] EB yapı 3 çokgen salon olarak adlandırılanın bölüm her iki kenarında açılmıştır. XC-03'deki doğuda iyi korunmuş bir grup Orta Bizans dönemi binaları ortaya çıkarılmıştır. Doğu yönünde XC-03'te sadece Orta Bizans yapılarının kalıntıları bulundu ve alanla ilişkili odalar tespit edilmiştir. XB-03 açmasındaki yıkım tabakasıyla ilgili daha fazla oda aynı bina kompleksinin içinde bir dizi taş oluğu ile birlikte bulunmuştur. Aynı zamanda XM adı verilen yeni bir açmada çalışmalara başlanmıştır. Bu açmanın bir bölümü XM-03 olarak adlandırılmış, savunmanın doğu duvarı 172 ile köşe oluşturan giriş kapısının bir köşesinden delinip geçildiğini ya da avlu ile takviye edilip edilmediğini belirlemek için savunma duvarı 40'ın uzantısı açılmıştır. Böylelikle bu çalışmada Orta Bizans savunma duvarının bir parçasını oluşturan dört oda ve bir avlu ortaya

[52] Ivison, 2012: 14.

[53] Bu açma Yoav Arbel ve Vicky Sears gözetiminde kazılmıştır. Açmadaki çalışmalar sayesinde önceki sezonlarda açığa çıkartılan sur duvarının iç ve dış tarafındaki yapı ve katmanların tarihlendirilmesini sağlanmıştır. İki alanda da 3 ana tabaka tespit edilmiştir. Birinci evre Orta Bizans Dönemine (IX. ve XI. yüzyıl), ikinci evre IX. yüzyılın ilk yarısına, üçüncü evrede daha erken döneme tarihlenmiştir. Tafsilat için bkz. Lightfoot ve Koçyiğit vd., 2005: 249.

çıkarılmış oldu. Bununla birlikte ilk evreden olduğu düşünülen büyük yapının üzerine 838 yıkımından sonra yeniden duvar örüldüğü tespit edilmiştir.[54]

2004 yılında eski XE-01 açmasının alanında 2001 sezonunda erken evrede durdurulan kazılar, savunmadaki çalışmaların ana odağı olmuştur. XE açması, burada XE-04 açması olarak tanımlanarak yeniden açıldı ve kuzeye doğru genişletildi. XB-3 açmasında derin bir dolgu tabakası bunlarla bitişik alanlarda ve açık odalarla daha önce keşfedilen XD-00'de olduğu gibi tesisat endüstrisinin varlığına işaret eden BEM birim 11E'de dikey sütun çiftleri birlikte ortaya çıkarıldı. Bu yapılar ve alanlar zaten XB-02 ve XB-03 açmalarında karşılaşılan benzer yıkım katmanlarını da içeriyordu. Bu açmaların açılması XD-00 ve EB yapı 2'nin batı duvarlarından yayılan ve şimdi ortada kalan savunma duvarı 40'ın iç yüzeyinin uzunluğunun XB-96, XB-02 ve XB-03 açmaları vasıtası ile XE-04 açmasının doğu kirişi olarak dikkate değer olduğu anlamına geliyordu. 2004-2007 sezonu boyunca, yeni planlar, dikey kesitler ve enine kesitler savunma duvarı alanında kazılan tüm alanlara uygulandı ve duvarların detaylı bir çalışması 2005 ve 2006 yıllarında yürütülmüştür. Bu belgeleme programı savunma kazılarının tarihlendirilmesini çok aşamalı olarak açıklamıştır.[55]

2005 sezonu savunma duvarı kazıları için parlak bir yıl olarak adlandırılabilir. 2004 kazı sezonunun sonunda gelecek 5 yıl için bir plan yapılmıştı. Bu yüzden 2005 yılında savunma duvarı çalışmalarına ağırlık verildi. Benjamin Arubas, Octavian Reicher ve Daniel Abuhatsira tarafından yürütülen bir yüzey araştırması neticelendirildi. 2004-2006 ve 2008 yılında XE açmalarındaki kazılar savunmanın güney kenarı ile birlikte giriş kapısı ya da herhangi bir tür giriş bulma olasılığı ben ve Oğuz Koçyiğit tarafından denetlendi. Bununla birlikte, XM-03 açmasını diğer açmalara bağlayan açmaların savunma duvarı 40'ın hattı boyunca kazılara devam edildi. 2005 kazı sezonu boyunca XE-4 eski açmasında yenilenen çalışmalarda Erken Bizans tabakasına ulaşıldı ve yapımında harç kullanılmış büyük bir depoya ait yapı ortaya çıkarıldı. Bu tabakada V. ve VI. yüzyıla ait bir Roma seramiğinin ele geçmesi deponun o tarihlere yakın bir devirde yapılmış olabileceğini ortaya koydu. Depoda

[54] Lightfoot ve Koçyiğit vd. 2005: 251-254.
[55] Ivıson, 2012: 16.

çok sayıda karbonlaşmış tahıl parçaları bulundu. Bulunduğu katman itibariyle deponun IX. yüzyılın ilk yarısında tahrip edilerek bir daha kullanılmadığı anlaşılmıştır.[56]

Aynı yıl zümrüt ve inciden oluşmuş altın küpe ve bronz buhurdan ele geçirildi.(Resim-1) Yeni bir açma olan XE açmasının uzantısı, burada XE-05 olarak tanımlandı ve XE-04 açmasının doğu kenarında açıldı. Erken Bizans dönemine tarihlenen yapının kalıntıları XE-03 açmasının kuzeyine doğru uzanan ve sokağın batı kenarına yönelmiş olarak belirlendi. Burada XC-05 açması olarak tanımlanan, EB yapı 1 ve 2'nin hemen batısındaki bölgeye ikinci bir kazı ekibi tahsis edildi. Açmanın genişletilmesindeki amaç savunmanın güneybatısındaki köşenin tanımlanmasıydı. Bu alandaki karmaşık stratigrafi 2005 yılında tüm bu hedeflerin başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesini engelledi. Fakat daha fazla erken ve orta Bizans binalarının kalıntıları ortaya çıkarıldı. 1998'de büyütülen derin bir sınırlı sondaj kazısı BEM ünite 1'in buluntularına yönlendirmişti. Böylece eski XC-98 ve XC-01 açmalarındaki bu köşede yapıların kazılar sayesinde önemli kanıtlar bina kronolojisi için ortaya çıkarılmıştır. XB-05 açmasından seçilen numaralar bu araştırmanın stratigrafisine ayrıldı. Kaldırılan döşemelerin altındaki bir çukur ve dolgular ile birlikte duvar 135 kazıldı.[57]

2006 yılında önceki yıl belirlenen hedefleri yerine getirmek amacıyla, o sezonki çalışmalar savunmanın iki yöndeki kazılarla genişletilmiştir. Batıda, XC açmaları[58] serisi savunmanın güneybatı köşesindeki XC-06 açması ile birlikte genişletilmiş ve doğuda XM-03 ve XE-05 açmaları arasındaki alana XE-O6 açması açılmıştır. Ayrıntılı bir kazıda XE-05'deki sokağın doğusunda yapılmıştır. Çalışmanın amacı tam olarak savunma duvarı 40'ın yanındaki yapıların ortaya çıkarılması olarak belirlenmiştir. Böylece 2006 kazı sezonunun sonunda savunma duvarı 40'ın güney ve kuzey iç yüzünün tamamı ortaya çıkarılmıştır. Ama güney kenarda devam eden savunma duvarı 40'da hiçbir giriş kapısına ulaşılamamıştır. XC-06 açmasındaki çalışmalar savunmanın güneybatı köşesindeki orta Bizans işgalini

[56] Lightfoot ve Koçtiğit vd., 2007: 276.
[57] Ivıson, 2012: 16-17.
[58] XC açmalarında yapılan çalışmanın amacı 2006 sezonunda 838 tahribatı seviyesine kadar inmek X. ve XI. yüzyıl seviyeleri kayıt altına alıp yorumlamak olarak belirlendi. Bkz. Lightfoot ve Koçyiğit vd., 2008: 447.

ortaya çıkarmaya yardım etmiş, ancak yapılan çalışmalar bu yapıların kötü korunmuş olduğunu ortaya çıkarmıştır. Sezon sonuna kadar savunma duvarı 40'ın yanında bina duvarı gibi uzun bir salon kazılmış ve açmanın bir yerinde diğer yapıların parçaları ortaya çıkarılmıştır. Eski XE-05 açmasında yeniden çalışılmış ve oradaki binalar tamamen ortaya çıkarılmıştır. Buna içinde hala suyu bulunan bir kuyu da dâhildir. Açmada ortaya çıkarılan endüstriyel kalıntıların büyük bir kısmı üzüm ezme zemini olarak tanımlanmıştır. Yandaki XE-06 açmasındaki çalışmalar Orta Bizans işgal katmanları üzerinde yoğunlaşmış ve sezon sonuna kadar bu binalar tamamen ortaya çıkarılmıştır. XE-06'daki orta Bizans işgalinde yarı bağımsız olarak inşa edilmiş öğeler küçük bir küme yapıya içermektedir. İlginç bir mimari buluntu olarak doğrudan erken Bizans'a ait duvarlar üzerinde ve savunma duvarı 40'a yakın inşa edilen bir Osmanlı dönemi fırını da ortaya çıkarılmıştır. 2006 sezonunda savunma duvarının diğer üç tarafını denetlemek için bir araştırma ekibi oluşturulmuştur. Bu ekip savunma duvarının toprak altındaki yerlerini kısmen tespit etmiştir. Ekiplerden biri savunma duvarının kuzey hattı üzerinde ve batı savunma duvarında, savunma duvarının girişini belirlemek için iki açma açmıştır. X0-06 açmasının yeri, Hisarköy'ün çöp dökme yeri olarak kullanılmıştır. Ancak dik taş blokların varlığı, muhtemelen bir kapı pervazını andıran bir girişe dair bulgular saptanmıştır. Bununla birlikte mezkur açmada savunma duvarına giden küçük bir giriş tespit edilmiştir.[59]

2008 sezonunda savunma duvarı kazılarına, küçük sayılabilecek bir 5x5'lik bir açmada yeniden başlanmıştır. Bu açma XE-08 olarak tanımlanmıştır. Açılma nedeni XE-05 açmasının bitişiğindeki sokağı takip etmek olarak belirlenmiştir. Burada orta Bizans duvarları, erken dönem taşla döşeli sokak ve onunla ilgili yıkım tabakası kazılmıştır. XB-08 açması BEM birim 11'in duvarları içinde açılmıştır. Burada tesisat kalıntıları ve önceki yerleşim katmanlarını incelemek için çalışıldı. Ancak 2008 sezonunun ana odağı, XC-06 açmasındaki kazıları tamamlanmıştır. 2006 yılında tespit edilen orta Bizans yerleşimlerine çalışmalar odaklanmıştır. Bu yüzden erken Bizans seviyesinin kazılarını tamamlamak için Sokak XE-08 açmasıyla birlikte XE-06 açması da yeniden açılmıştır. 2008 kazı sezonu boyunca erken ortaçağ yapılarının çoğu ve tahribat tabakasıyla ilgili tabaka tamamen kazılmıştır. Bu yapılar

[59] Ivıson, 2012: 17; Lightfoot ve Koçyiğit, 2008: 447-450.

henüz savunma duvarı yakınlarında bulunan en iyi korunmuş yapılardır ve binaların son kullanımı ile ilgili eserler ve bir şarap cenderesini içeriyordu.[60] Bu binalarda dağılmış bulunan imparator Theophilus'un son derece nadir sikkesi, tahribat seviyesinin tarihlenmesi ve Bizans nümizmatiği ile ilgili önemli ve yeni bir bilgi sunmuştur. Ancak en muhteşem keşif tahribat tabakasında bulunan biri Sokak XE-08'de ve diğeri XE-08'DE BEM birim 40'ın içinde iki iskelet olmuştur.[61]

Görüldüğü gibi bu buluntular Amorium kenti hafızasının en önemli olayı olan 838 yılı tahribat tabakası ve savunma duvarının tarihinin yorumlanması için son derece önemli kanıtlar sağlamıştır. Böylece 2008 yılına kadar Geç Roma'dan modern zamanlara değin (Çizim-2) Amorium'un savunma duvarlarının içinde büyük mekân olarak da adlandırılan 2100 metre kare alanda kazı çalışması yapılmıştır.[62]

1. 2. 2. Hamam

Bilindiği gibi Roma İmparatorluğu Büyük Konstantin döneminde Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu idari taksimat kısa bir süre sonra, hem siyasal olarak hem de ekonomik olarak zor bir durumda olan Batı Roma İmparatorluğu yıkılmasına neden olmuştur. Artık Batı Roma İmparatorluğu toprakları Avrupa'nın barbar kavimleri olarak adlandırılan topluluklar geçmiştir. Bundan sonra batıda kültürel değişim başlamış, bazı büyük kentler dışında hamam yapıları ve su tesisleri tahrip edilmiş, hamam kültürü eski Roma'da kısa bir zaman sonra unutulmuştur.[63]

Tarihçilerin sonraki devirlerde Bizans olarak adlandıracakları Doğu Roma'da ise siyasal durum biraz daha farklı gelişmiş, Roma sosyal hayatı ve kültürü, burada bin yıldan daha uzun bir ömür sürmüştür. Dönemin ekonomik zorlukları Roma'nın doğudaki temsilcisi olan Bizans'ı da etkilese de, burada hamam kültürü Bizans yıkılana değin devam etmiştir.[64]

Her ne kadar Bizans saraylarında özel hamamlar bulunsa da,[65] Roma'nın tersine şatafatlı ve lüks hamam geleneğini Bizans'da fazla göremeyiz. Bunu iktisadi

[60] Lightfoot ve Ivison, 2008: 25-26: Lightfoot, 2009: 29.
[61] Demirel,2012: 387-394.
[62] Ivıson, 2012: 18.
[63] Yegül, 1992: 315.
[64] Kazhdan ve Browning, 1991: 271.
[65] Kaplan, 1999: 79.

nedenlerin yanında, günlük yaşantıda ağırlığını hissettiren Hristiyanlık dini ile de açıklayabiliriz. Fakat şu ayrıntı gözden kaçırılmamalıdır. Hristiyanlıkta sanıldığının aksine yıkanma kültürüne karşı bir tepki yoktur. Hristiyan din adamlarının karşı çıktığı,[66] hamamların sahip olduğu ihtişam ve bazı pagan geleneklere tepkidir. Ama kesin olan bu dönemde hamam yapıları eski günlerinden uzak olsa da devam etmiş ve Bizans halkı bu yapılara giderek temizlik ihtiyaçlarını gidermiştir.[67]

VI. yüzyılda bedava olan büyük halk hamamları yerini yavaş yavaş daha küçük yapılara bırakmıştır. Bu yeni yapılar ücretli ve dini guruplara aittir. Bu hamamlardan bazılarını *diakoniai* adı verilen dindar kişiler, yoksul kimselerin temizlemek ve beslemek için haftada bir kapatırlardı.[68]

Bizans'ta sadece maddi anlamda güçlü olan kişiler evlerine hamam yaptırabiliyorlardı. Bununla birlikte İmparator III. Romanos (1028-1034) hamamda öldürülmüştür.(Resim 2) Bizans kaynakları III. Romanos'un tıpkı Romalılar gibi önce başını, sonra vücudunu yıkadığını arkasından havuzda yüzerek yıkanma işlemini tamamladığından bahsetmektedir. IV. Michael (1034-1041) iki şifacı aziz olan Aziz Damian ve Kosmos'a adadığı bir kilise yaptırdığında, yanına bir hamam inşa ettirmeyi unutmamıştır. Birçok kentte halk hamamları vardı. Hamamlar gündüzleri erkeklere açıktı. Akşamlarıysa kadınlara hizmet veriyordu.[69]

Ortalama 750 dönümlük bir alanı kaplayan Amorium Aşağı Şehir'de yapılan kazılar neticesinde ortaya çıkartılan hamam yapısı, ilk olarak 1998 yılında yukarıda bahsettiğimiz sur duvarı olarak isimlendirilen duvarın çevrelediği geniş bir alan içerisinde tespit edilmiştir.[70]

Amorium hamam kompleksi Aşağı Şehir'in merkezinde konumlanmıştır.[71] Hamam tespit edilmeden önce alanın üzeri, tamamen toprakla kaplı olup, yıllarca köylüler tarafından tarla olarak kullanılmıştır. Bu yüzden arazinin sürülmesi ve

---

[66] Kilise günde üç defa yıkanmayı israf saymıştır. Buna karşılık Hristiyan inancında iki defa yıkananlara dair bir hüküm yoktur. Fakat bazı din adamlarının günde iki defa yıkandıkları zaman azarlandıklarına dair bazı kayıtlar vardır. Bkz. Rice, 1998: 151.
[67] Koçyiğt, 2006: 43; Bizans hamamları için bkz. Magdalino, 1990: 165-188.
[68] Magdalino, 2012: 53.
[69] Rice, 1998: 152.
[70] Lightfoot, 2001: 381-393.
[71] Amorium kentinin hayali bir çizimini yapan Margaret Hell adlı ressam bu gerçeklikten hareketle şehrin merkezine hamamı ve kiliseyi yerleştirmiştir. (Resim 3)

ekilmesi yüzey toprağına çok derininde olmayan hamam yapısının kalıntılarını yer yer tahrip etmiştir. Bununla beraber köylülerce yarım asra yakın bir süre taş kazıp satmak neredeyse bir ek gelir haline gelmiştir. Arkeolojik çalışmalar başladıktan sonra elde edilen sonuçlar ise maalesef bu iddiaları kanıtlar niteliktedir. Ama tüm bu olumsuzluklara rağmen hamamın elde kalan kalıntıları ve diğer mimari yapılar yüzey toprağının hemen altında net bir şekilde gözlemlenebilmektedir.[72]

Amorium hamamının arkeolojik verilere göre M.S. V. yüzyıl sonları, M.S. VI. yüzyıl başlarında yapıldığı düşünülmektedir. Yapının etrafı sonraki kullanım evrelerinde oldukça yüksek bir savunma duvarı tarafından çevrelenmiştir. Mimari tip olarak dikdörtgen bir ana yapısı vardır. Bu ana omurgaya bağlı olarak inşa edilmiş poligonal yapı şeklinde tasarlanmış olan esas bina bu yapıya bağlanmaktadır. (Çizim-3) Zaman dilimi olarak her iki yapı da aynı dönemde inşa edilmiştir. Fakat arkeolojik çalışmalar sonrası I no'lu dikdörtgen yapının gerek hamam gerekse değişik işlevlerde uzun zaman daha kullanıldığı, III no.'lu poligonal yapınınsa inşasından kısa süre sonra bilinmeyen bir nedenden bir daha kullanılmamak üzere terk edildiği anlaşılmıştır.[73]

Hamamın ilk inşa aşamasında birbirlerine bir giriş vasıtasıyla bağlantıları bulunan bu yapıların devam eden süreçte birbirleriyle olan bağlantıları kesilmiştir. Buna rağmen farklı kısımlardan sağlanan girişler sayesinde dikdörtgen yapı "Karanlık Çağ"[74] ortalarına kadar işlevini devam ettirmiştir.[75]

Hamamın güneydoğusunda dörtgen planlı bir sarnıç bulunmaktadır. Bununla beraber bina yan yana sıralanmış odalar grubunu içine alan güneybatı-kuzeydoğu doğrulusundaki dikdörtgen bir yapı ve kuzeybatı köşesinde bu yapıya bağlanan büyükçe bir çokgen yapı ile oluşmaktadır. Hamam ilk yapıldığı zaman geniş bir alan içerisinde sağlam temeller üzerinde yükseliyordu. Hamamın kapladığı alanın uzun yıllar iskân görmesinden dolayı mimarisi henüz tam olarak bilinmemektedir. Ancak burada hamamın kullanımı ile ilgili bir takım faaliyetler gerçekleştirilmiş olabileceği

[72] Koçyiğit, 2006: 46.
[73] Lightfoot ve Arbel vd, 2004: 358.
[74] Bizans Karanlık Çağı VI. ve VIII. Yüzyıllar arasını kapsar. Tafsilat için bkz. Decker; 2016.
[75] Koçyiğit, 2006: 50.

tahmin edilmiştir.[76] Yapılan kazılar sonrası bu alanın geç dönemlerde, hamam işlevini kaybettikten sonra, daha farklı yapılanmalara maruz kaldığı anlaşılmıştır.[77] Bu durum, bahsi geçen alanın gerçek işlevinin anlaşılmasını güçleştirmiştir. Geç dönemlerde yapının kısa zamanlı endüstriyel faaliyetler için kullanıldığı düşünülmektedir. Alan üzerinde çok sayıda yapı topluluğunun sonradan inşa edilmesi, kentsel dönüşümün dar bir alanda bu denli yoğun yaşanması, hamamın kesin mimarisinin anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Mimari anlaşılmazlığı bir yana bırakırsak mevcut haliyle bile, gerek planı gerekse dönemi açısından ender bir yapı görünümünde olan hamam uzun bir süre kullanılmıştır. Hamam, onarım ve tamiratlar geçirmesinin yanı sıra, Karanlık Dönemde farklı işlevlere bürünmesi, ikinci kullanım sonucu tahrip edilerek karmaşık bir hal alması nedeniyle de oldukça dikkat çekicidir. Bu değişimlerden dolayı yapının bir hamam olarak planını ve fonksiyonunu anlamanın yanı sıra, tarihsel süreç içerisinde siyasi, iktisadi ve sosyal zorunluluklardan dolayı uğradığı işlevsel değişimleri de değerlendirmek zorundayız.[78]

M. S. V. yüzyıl sonları ve ya VI. yüzyıl başlarında inşa edilmiş olan Amorium hamamı farklı bir plan ve özelliklere sahip olmasıyla Amorium kentinin sosyo-ekonomik yapısını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bazı Bizans hamamlarına göre küçük sıra tipi bir hamam görünümünde olup birçok defa tamirat geçirmiştir. Müslüman Arapların 838 yılında yaptıkları akın neticesinde tahrip olmuş ve bir daha hamam olarak kullanılmamışsa da bina farklı işlevlerde yeniden değerlendirilmiştir. Arkeolog Oğuz Koçyiğit hamamın altı ana evresini tespit etmiştir. Bu evreler Koçyiğit'in bu tespitleri aynı dönemdeki hamam yapılarının işlevsel olarak nasıl tamir edildikleri ve yeniden kullanıldıklarına[79] dair bilgi vermenin yanında, başka türdeki kullanım amaçları için nasıl deformasyona uğradıklarını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.[80]

---

[76] Lightfoot ve Arbel, 2004: 2.
[77] Lightfoot ve Mergen, 2002: 244.
[78] Koçyiğit, 2006: 51.
[79] Schiffer Kültürel açıdan değişimin en önemli kanıtının bu tür ikinci kullanımlar olduğunu söyler. Scheifer'e göre değişim "*bazen dönemin ekonomisi ve sosyal yapısı ile ilgili iken bazen de teknik konularla ilgili olabilmektedir. "*Tafsilat için bkz. Schiffer, 1996: 36.
[80] Koçyiğit, 2006: 115.

Kronolojik açıdan hamamın ilk evresi VI. tabaka olarak adlandırılan M. S. V. yüzyıla tarihlendirilen Geç Roma evresidir. Aslında hamama dair mimari olarak çok fazla bilgi vermeyen bu seviye ilk olarak hamam binasının üzerine oturduğu geniş açık alan içerisinde gerçekleştirilen kazılar esnasında iyi işlenmiş üç adet yassı taş bloğunun bu zaman dilimine tarihlendiğini söylemeliyiz. Kondisyonu iyi durumda olan ve iyi bir işçilik eseri gibi gözüken bu blok taşlar burada belirgin bir stylobatın[81] var olduğunun kanıtıdır.[82]

Hamamın ikinci evresi Erken Bizans Dönemi içerisinde bulunan VI. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Burada aynı dönemde yapılmış fakat farklı plandaki mimari unsurlar, bir araya gelerek yeni bir yapı kümesi oluşturmuştur. İlk etapta düzensiz yerleşimler gibi anlaşılmasına rağmen, temellerin belirgin olması ve odaların yerleşim düzeninin gelişi güzel olmadığının anlaşılmasıyla yapı kompleksi daha net tanımlanabilmiştir.[83]

Yapının üçüncü ve dördüncü evresi VII. yüzyıldan 838'e kadar olan zaman dilimini kapsar. İyi işlenmiş bir kuyu ya da küçük bir sarnıç, üç tarafı geniş duvarlarla çevrelenmiş olarak açığa çıkartılmıştır. Bu kuyunun kazılar esnasında ele geçen buluntulara ve mimarisine bakılarak geç dönemlerde de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira burada daha geç dönem duvarları kuyuyu çevreleyen duvarlarla birleşmiş bir biçimdedir. Aynı şekilde yapının güney uzantılarında da bu türden çok sayıda mimari kalıntı bulunmuştur. 2004 yılında yapılan kazılarda 838 yangın tabakasıyla bir ilgisi bulunmayan bir yangın katmanı bu alanda tespit edilmiştir. Bu tabakalardan VII. ve IX. yüzyıla tarihlendirebileceğimiz bol miktarda karanlık dönem seramiği ele geçirilmiştir. Aynı katmandan II. Konstans'a (641-668) ve III. Leo'ya (717-741) ait sikkeler de bulunmuştur.[84] Bu buluntular bize hamamın bu evresinin tarihlendirilmesi noktasında önemli bilgiler vermektedir.[85]

---

[81] Roma mimarisinden sıralı sütunların temelini oluşturan zemine verilen isim.
[82] Koçyiğit, 2006: 101.
[83] Lightfoot ve Koçyiğit vd., 2005: 250.
[84] Lightfoot ve Koçyiğit vd., 2006: 78.
[85] Bu yangın tabakasının nedeni kayıtlara ileride bahsedeceğimiz Müslüman Arapların ilk İstanbul kuşatması olarak geçen tarihi hatırlatmaktadır. 668/69 yıllarında olan bu kuşatma sırasında Müslüman orduları Amorium'u ele geçirmişler ve bir garnizon kurmuşlardır. Sonrasında Bizans ordusu bu garnizonu yok etmiştir. Bu seferin ayrıntıları için bkz. Koçak, 2006.

Hamamın beşinci evresi 838 tahribatından XI. yüzyılın sonuna kadarki dönemi kapsar. Bu zaman diliminde hamamın stratigrafik değişimine ilişkin kesin bulgular, yapı içerisinden elde edilmiştir. Mezkur dönemde yapının, hamam olarak işlevini kaybettiği ve farklı kullanım amaçlarına hizmet etmeye başladığı anlaşılmıştır. Bina içerisine, sonradan eklenmiş bu odacıklar, elimizdeki arkeobotanik verilere göre depo olarak kullanılmıştır. Hamamın ana gövdesinin dışında kalan masif duvarlarına birleştirilerek oluşturulmuş yapılar ise günlük amaçlara hizmet etmiştir. Bahsi geçen evreye ilişkin olarak, sonradan inşa edilen bu binalar oldukça karmaşık bir görünümde olup, alanın tümüne kaplamıştır.[86]

Hamam ana gövdesinin güneybatı kısmında açığa çıkartılan yapı kompleksi, kendi içerisinde oluşturduğu kompozisyonla oldukça dikkat çekicidir. Birbirinden farklı dört mekana ve geniş bir alana sahip olan kompleks, küçük boy moloz taşların ve devşirme malzemelerin kullanıldığı, çamur harcıyla tutturularak oluşturulmuş basit duvarlardan müteşekkildir. Yapılar arasındaki geçişler küçük girişler vasıtasıyla sağlanmıştır. Yapının kapladığı boş alan içerisinde birkaç kuyu da mevcuttur. Zemin kireç bir tabakadan oluşmaktadır. Mevcut alanda gerçekleştirilen kazılar sırasında, mekânlar içerisinde pişmiş toprak fırınlar bulunmuştur. Ayrıca ele geçen çok sayıda pişmiş toprak kabın varlığı burasının ikinci kullanımda ev olarak hizmet verdiğinin kanıtıdır. Nümizmatik veriler bize göstermiştir ki yapı kompleksi kesin olarak M.S. XI. yüzyıla aittir.[87].

Hamamın son evresi Selçuklu ve Osmanlı tabakası olarak adlandırılır. Genel olarak alanı kapsayan yüzey toprağının hemen alt seviyelerinde ele geçen seramik ve nümizmatik buluntuların göstergesi bize bu döneme dair ışık tutar. Nümizmatik ve seramik buluntuların yanı sıra, birbirleriyle ilintili olmayan çok sayıdaki basit duvar kalıntıları, Türk devrine ilişkin mimari kanıtlardır.[88] Fakat bu veriler Amorium hamamının ve kapladığı alanın herhangi bir mimari oluşumuna ilişkin bir öneme sahip olmayıp, sadece kronolojik manada bizlere yardımcı olmuştur.[89]

---

[86] Koçyiğit, 2006: 107-108.
[87] Koçyiğit, 2006: 109.
[88] Selçuklu ve devam eden süreçte hamamın artık işlevselliği kalmamıştır. Alan sadece arsa olarak kentin yeni sakinlerine hizmet vermiştir.
[89] Koçyiğit, 2006: 110.

Yapı ilk inşa edildiği devirde genişçe ve gösterişli sayılabilecek bir apodyteriume sahipti. Bunun haricinde frigidarium, tepidarium, caldarium, sudatorium ve servis odaları olan vestibulum ile latrina'sı yanında yapıya ısıyı sağlayan praefurnium kısımlarından oluşmaktaydı.[90] Karanlık Döneme ait benzerlerinin pek bilinmediği yapı, bu yönüyle de mimari ve arkeolojik açıdan oldukça önemlidir.

Hamamın su ihtiyacını karşılayan gelişkin bir su kemeri ya da şebekesinin bulunmaması ilginçtir.[91] Yapının su ihtiyacı kuyu ve kuyunun hemen yanı başına inşa edilmiş olan bir sarnıçtan karşılanmıştır. Yapının ısıtma sistemiyse oldukça gelişkin olup, yapının duvarlarının içine yerleştirilmiş olan terrakotta objeler Bizans'ta hamam yapılarının duvarlardan ısıtılmalarına dair yeni bilgilere ulaşmamızı sağlamıştır.[92]

Amorium hamam yapısı VI. ve IX. yüzyıllar arasında başkent dışında kentsel dönüşüm noktasında mimarinin nasıl evirildiğini göstermesi bakımından iyi bir modeldir. Amorium hamamı stratigrafik ve işlevsel olarak değerlendirildiğinde, M.S. IX. yüzyıl ortalarına kadar Antik Çağ'dan gelen yaşam biçimlerinin kesintisiz olarak devam ettiğini tartışmaya yer bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır. Elbette ki bu kültürel devamlılık dönemin sosyo-ekonomik yapısına bağlı olarak tarihin doğasında var olan bir şekilde dönüşüme uğramıştır.[93]

Hamam yapısı 838 yıkımından sonra boyut olarak küçülmüş ve büyük ihtimalle sadece önemli kişilere, şehrin önde gelenlerine hizmet vermeye başlamıştır. Genelde bu yapılar Bizans Anadolu'su ölçütlerine göre büyük ve görkemli olmalarının yanında şehrin tüm insanlarına hizmet vermekteydi. Bunun yanında Amorium'daki hamam mütevazı sayılabilecek bir işçiliğe sahiptir. Neredeyse altı asır sayılabilecek uzun bir kullanım dönemi boyunca yerel ustalarca tadilat geçiren

---

[90] Bizans Hamam yapılarının bölümleri şu şekildedir. Apodyterium: Soyunma odası. Frigidarium: Soğukluk bölümü. Tepidarium: Ilıklık bölümü Caldarium: Sıcaklık bölümü Sudatorium: Terleme odası Vestibulum: Giriş. Latrina: Tuvalet Praefurnium: Ateşin yandığı külhan bölümü.

[91] Amorium kentinini yer altı suları bakımından oldukça zengin olması böylesi komplike yapılara ihtiyaç duyulmamasının temel nedeni olarak sayılabilir.

[92] Koçyiğit, 2006: 115.

[93] Olga Karagiorgou, 2003 kazı sezonunda hamamdan çıkan mermerler üzerinde yaptığı çalışmada Yunanistan'dan ithal edilmiş, yeşil renkli ve bezemeli taban kaplama parçalarını tespit etmiştir. Lightfoot ve Koçyiğit vd. 2005: 254.

binada tamirat sırasında devşirme malzemeler zaman zaman kullanılmıştır. Erken döneme ait mimari unsurların yeniden kullanımı, ekonomik etkenlerin yapı üzerinde oldukça etkili olduğunu göstermektedir. Yine de Amorium hamamı özelde plan olarak biraz değişik bir görünüm sunsa da, genel olarak hamam yapım tekniklerinin uygulanmasında antik gelenekten asla uzaklaşmadığını bize kanıtlamıştır.

Hamam stratigrafik olarak M.S. V. yüzyılın sonlarından başlayarak, tahribata uğradığı dönemlere kadar belli bir kullanım sürekliliği göstermektedir. Özellikle 2001 kazı sezonundan itibaren yoğun bir şekilde hamam yapısı çalışmalarında sağlam tabakalardan ele geçen sikke buluntuları değerlendirildiğinde, bu süreklilik net olarak kendini gösterir. Bu sikkelerin tümünün tarihi açıdan dağılım oranların incelendiğinde, M.S. IV-IX. yüzyıllar arasında sikkelerin oldukça yoğun olduğu gözlemlenebilir.[94] Gerek sikke buluntularının çokluğu, gerekse hamam stratigrafisi ezber bir görüş olan Erken Bizans Dönemi'nden itibaren sosyo-ekonomik yaşamın birdenbire çöktüğü tezini çürütmüştür. Arkeolojik veriler Amorium özelinde sosyo-ekonomik yaşamın bu dönemlerde artarak devam ettiğini kanıtlar niteliktedir. Şehir halkı faydacı bir şekilde artık bu yapıyı kendilerine daha yararlı olabilecek bir doğrultuda işlevsel olarak değiştirmişler ve bir süre daha kullanmışlardır. Fakat belirtmek gerekir ki kent sakinlerinin pragmatik bir şekilde yapıyı işlevsel olarak değiştirmesi, şehrin sosyo-ekonomik yönden çöküş yaşadığının bir kanıtı sayılamaz. Bu durum sadece önemli bir yapının amacı dışında kullanılmaya başlanmasıdır. M.S. IX. yüzyılın ortalarına denk gelen bu zaman diliminden sonra artık kentte yaşayanlar için hamamlarda yıkanmanın bittiğini ve dolayısıyla artık Amoriumlular'ın böyle bir Antik Çağ geleneğinden artık uzaklaştıklarını söyleyebiliriz. Bu bağlamda hamamın farklı bir işlevde de olsa kullanım sürekliliği kesilmemiş ve Amoriumlular'a hizmet vermeye devam etmiştir.[95]

[94] Bu çalışma için bkz Lightfoot, 2003: 23-28.
[95] Koçyiğit, 2006: 117-118.

1.2.3. Aşağı Şehir Kilisesi

Bugüne kadar Amorium kentinden dört adet kilise tespit edilmiştir. Bunlardan üç tanesi aşağı şehirdedir. Şehrin büyüklüğü göz önüne alındığında muhtemelen daha fazla kilise ve şapel toprağın altında araştırmacıları beklemektedir.[96] Aşağı şehirde yapılan kazılarda bizim aşağı şehir kilisesi olarak adlandırdığımız yapının neredeyse tamamı ortaya çıkarılmıştır. Kilisesi tıpkı hamam gibi V. yüzyıl sonu, VI. yüzyıl başına tarihlenmektedir.[97] 2004 yılındaki kazı çalışmalarında birinci evreye dair sondaj çalışması yapılmıştır. 1998 ve 2002 kazı sezonunda ele geçen seramikler ve o yıl yapılan sondajdan elde edilen seramikler tarih olarak V. yüzyılın ikinci yarısıyla VI. yüzyıl başlarını vermektedir. Ayrıca kilise model olarak ilk evre bakımından İstanbul İmrahordaki St. Studios Manastırı Hagios Ionnes Prodromos Bazilikası ve eskiden kilise olan Osmaniye Kadirli'de bulunan Ala Camisi'ne benzemektedir.[98] Sağlam kalabilmiş erken Bizans parçaları ve kilisenin mimari yapısı bu tarihlendirmenin doğruluğunu ortaya koymaktadır. Kilise yakınlarında bir benzerinin Akşehir'de bulunduğu söylenen ve VI. yüzyıla tarihlendirilen gösterişli bir sütun başlığı bulunmuştur. Bununla birlikte kazılar sırasında önemli bir buluntu sayabileceğimiz Aziz Konon'dan bahseden, üzerinde 11 sıra yazı olan mermerden bir yazıt ele geçmiştir.(Resim-4) Bu parça daha sonra kesilip sekizgen bir hale getirildiğinden dolayı kilisenin ilk evresine ait olup olmadığına dair net bir bilgi yoktur. Fakat İsaura bölgesinde ve yine oralı olan İmparator Zenon (474-491) tarafından büyük saygı gösterilen Aziz Konun'un Amorium kentiyle ve kilisesiyle ilgisini ortaya koyması bakımından bu parçanın ehemmiyeti oldukça büyüktür. Yazıt bize Amorium'daki dini inanış üzerinde bilgiler vermektedir. Yazıt sadece Aziz Konon'dan değil, yüksek ihtimal Amoriumlu olan piskopos Markos'u ve manastırın başrahibi Christophoros'u da anlatır. Bu manastır muhtemelen Amorium'da ve ya yakınlarında olmalıdır. Ancak şu anki verilerle yerine dair bir lokalizasyon yapmak imkânsızdır.[99]

---

[96] Ivison, 2007: 30.
[97] Lightfoot kilisenin yapım tarihini V. ve VI. yüzyıl olarak verse de yine de bir ihtiyat payı bırakmıştır. Lightfoot ve Lightfoot, 2007: 85.
[98] Lightfoot ve Koçyiğit vd., 2006: 81.
[99] Ivison, 2007: 31.

Yapılan çalışmalarda kilisenin tamamına yakını ortaya çıkarılmıştır. Fakat tüm kiliselerin en temel bölümleri olarak kabul edilen narteks (giriş), naos (merkezi oda), apsis ve vaftizhane gibi bölümleri bize daha önemli bilgiler vermektedir. Bina Amorium'daki tartışmasız en görkemli yapıdır.

Kilisenin ilk evresi bir naos ve iki neften oluşan klasik bir bazilika planıydı. Yapının ana binasının batı ucunda kalan Narteks kısmında üç giriş tespit edilmiştir. Güney koridorunda kırmızı ve gri renkli kapı pervazları yapının ayakta kalmış dikkat çeken parçalarından bazılarıdır. Naosun doğu ucunda 8 metre civarında bir apsis bulunmaktadır. Bu apsis altıgendir. Apsisin ortasında rahipler için ayrılmış yarım daire şeklinde, synthronon adı verilen bölüm vardır. Bazı yerlerde 3 metre uzunluğa kadar ulaşan duvarlar oldukça süslü kare bloklardan müteşekkildir. Zemin ise mermerle kaplıdır. Pencere altındaki tutturmak için kullanılan demir deliklerinden anlaşıldığı üzere, mermer duvar kaplaması bazilikanın zeminden pencere eşiklerine kadar uzanmaktaydı. Bu seviyenin üzerindeki duvarlar sıvanarak, yeşil tonlu mozaik ve freskolarla süslenmiştir.[100]

Araştırmacılar Amorium'da, özellikle kilisede zeminden ele geçirilen mermerlerin büyük çoğunlukla Docimeium'dan (İscehisar) getirildiğini düşünmüşlerdir. Fakat İscehisar'da bulunan mermer ocakları 2004 kazı sezonunda ziyaret edilip, numuneler gösterilince mermerlerin İscehisar'daki mermer ocaklarından olmadığı anlaşılmıştır.[101] Bu da üzerinde durulması gereken ilginç bir veridir.

Kilisenin ilk evresinde nefli bazilikanın ikinci bir katının daha olduğu düşünülmektedir. Bu katın tuğlaları ahşap bir iskelet yardımıyla tutturulmuş olduğu tahmin edilmektedir. Fakat binaya yeni eklemelerin yapıldığı ikinci evrenin eski izleri büyük ölçüde kapatması yüzünden bu bir tahminden öteye geçememektedir.[102]

Aşağı şehir kilisesi büyük ölçüde ünlü Sykenonlu Aziz Thedoros'un M.S. VI. yüzyılın sonlarında kentin piskoposuyla birlikte ayinlere katıldığı katedral ve ya piskoposluk kilisesiydi. Kilisenin büyüklüğü bize bu olasılığın yüksek olduğunu

[100] Lightfoot ve Koçyiğit vd., 2006: 81.
[101] Lightfoot ve Koçyiğit vd., 2006: 82.
[102] Lightfoot ve Lightfoot, 2007: 84.

göstermektedir. Eğer bu veriyi doğru kabul edersek bina kaynaklarda 838 yılında yakıldığı anlatılan kilise olma ihtimali de yüksektir.[103]

Kilisenin birinci evresinin bitmesine ağır hasarlar neden olmuştur. Üç nefli bazilika geri dönülmez bir şekilde tahrip olmuş ve artık tamir edilemez bir hal almıştır. Kuzey nefinin orta kısmında tespit edilen yanık izleri çatıya destek olan kirişlerin yanarak kilisenin içine düştüğünün kanıtıdır. Kilisenin içinde yer alan mermer zeminin durumundan, kilisenin iç mimarisinin çok zarar gördüğü anlaşılmaktadır. Geç Antik Döneme tarihlenen bir ambonun (minber, kürsü) bir parçasının, yer döşemesi şeklinde ikinci kullanım olarak kilisenin ikinci evresinde kullanıldığı görülmüştür. Birinci evreye tarihlendirilen pek çok parça, ikinci evrede duvarları doldurma maksadıyla kullanılmıştır. Binanın birinci evresinden kalan taş synthrononun, yarım kubbe şeklinde olan apsis duvarının altında kaldığı için korunduğu tespit edilmiştir.[104]

Kilisenin bu tahribatının ne zaman olduğuna dair elimizde yeterli bir veri bulunmamaktadır. Fakat kilisenin ikinci evresi büyük ihtimalle IX. yüzyıl sonunda yapılmıştır.[105] Bu bilgiler ışığında binanın ilk evresinin uğradığı tahribat bizi en uygun tarih olarak 838 yılındaki büyük yıkıma götürmektedir. Nitekim kilise yakınlarında bulunan açmalarda sikkeler ışığında 838 yılına tarihlenen çok sayıda yanık tabakasına rastlanmıştır.[106] Buna rağmen bir ihtiyat payı bırakarak, o dönemde aydınlatma aracı olarak kullanılan mum ve kandillerden dolayı kaza sonucu oluşan yangınların kiliseye zarar vermiş olabileceğini de not etmekte fayda vardır.

Kilise üzerinde tartışmasız olan tek konu, kentin merkezinde olması sebebiyle Amorium'un kaderinde ne yaşanmışsa bütün izlerini bedeninde taşımasıdır.

2007 kazı sezonunda kilisenin güneydoğu kısmına tekabül eden kısımda üç odacıktan oluşan, kiliseye bağlı bir yapı kompleksi bulunmuştur. Tespit edilen bu

[103] Lightfoot ve Lightfoot, 2007: 86
[104] Lightfoot ve Lightfoot, 2007: 88.
[105] 2007 yılındaki kazılarda IX. yüzyıl başına tarihlenen tabakalardan bol miktarda çanak çömlek ve hayvan kemikleri ele geçmiştir. Bunun dışında A20 olarak numaralandırılan bir alanda bulunan bir pitosun etrafında düşmüş çatı kiremitleri ve yanmış kereste parçaları tespit edilmiştir. Zeminde kalın bir yanık tabakasına rastlanmıştır. Lightfoot ve Ivıson vd. 2009: 202.
[106] Lightfoot ve Tsivikis vd., 2009: 49.

odalar erken Bizans dönemine -yani kilisenin ilk evresine- tarihlenmiştir.[107] A12 olarak numaralandırılan alanda Erken Bizans Dönemi'ne ait dikkat çeken bir özellik keşfedilmiştir. Bahsi geçen özellik, yapının temellerine yerleştirilmiş *opus signinum* adı da verilen mozaik parçalarının içinde bulunan pişmiş topraktan yapılmış bir kanaldır. Bu bölümüm kazılarını yöneten Arkeolog Nikos Tsivikis burasının din adamları tarafından kutsal sıvıların dualarının okunduğu *thalassa* adı verilen havuzun bir kanalı olabileceğini belirtmiştir. Gerekçe olarak kanalın içinde küllerin ve ince toprağın bulunmasını göstermiştir. A12 olarak isimlendirilen açmanın başka bir özelliği sahip olduğu dar kapının batı duvarı boyunca daha sonra genişletilmesidir. Mimarideki bu değişimin tarihi net olarak bilinmese de Orta Bizans Dönemi'ne ait olması akla en yakın gelen ihtimaldir.[108]

A24 adı verilen oda kilisenin ikinci evresine ait bir yapıdır. Kireç taşından yapılmış korniş kısımları, kubbe ve kubbeyle bağlantılı yukarı kısımdaki duvarlar bozulmaya karşı bir önlem olarak sade bir şekilde doldurularak dayanıklı hale getirilmiştir. Odanın doğu, güney ve kuzey duvarlarında dolap veya kare niş olabileceği tahmin edilen kısımlar ortaya çıkarılmıştır. Mermer ve ahşaptan çerçeve oluşturmak için açılan kesmelerden anlaşıldığı üzere, bu nişler yapının orijinalinde vardır. A24 muhtemelen kilisenin deposu olarak kullanılmaktaydı. Bir başka olasılıksa bahsi geçen oda *skevophylakeion* adı verilen hazine odası olarak kullanılmış olabilir.[109]

Kilisenin ikinci evresi restorasyonu aşan bir inşa faaliyetinin olduğunu bize göstermektedir. Bu dönemde pek çok, küçük kemer ve payandalar binaya eklenmiştir. Ayrıca binanın orta noktasına dört adet fil paye dikilmiştir. Payeler naostaki ambon üzerinde yükselen merkezi kubbeye destek olmak maksadıyla kullanılmıştır. Bu durum klasik kilise mimarisinde olduğu gibi yapının kubbe haricindeki geri kalan kısmının tonozlarla kaplı olabileceğini düşündürmektedir. Kilise içindeki yıkık katmanlardan çok sayıda *tessera* olarak tabir edilen mozaik parçaları bulunmuştur. O dönemde kilisenin duvarları freskolarla (duvar resimleri)

[107] Bulunan odalar inşa tekniği ve duvarların ilk evreye tarihlenen kilisenin ana binasına bağlanmasıyla Erken Bizans Dönemi'ne ait olduğu tespit edilmiştir. Lightfoot ve Ivıson vd. 2009: 205.
[108] Lightfoot ve Ivıson vd., 2009: 205.
[109] Lightfoot ve Ivıson vd., 2009: 205.

kaplıydı. Freskolardan sağlam kalan figür güney nefin batısında ana duvar üzerinde bulunmuştur. Figürün yüzü tahrip olmuş, sadece belden aşağı kısmı sağlam kalmıştır. Freskonun, üzeri değerli taşlarla süslenmiş uzun bir kaftanla betimlenen bir kadına ait olduğu aşikârdır. Bu kadın figürü büyük ihtimalle İskenderiyeli Azize Catherine[110] ve ya Azize Barbara'ya[111] ait olmalıdır. (Resim-5) Kilisede yapılan 2007 kazı çalışmaları sırasında A12 adı verilen odanın güneyindeki duvar üzerinde kısmen korunmuş ve günümüze kadar ulaşmış, ayakta durur vaziyette, zengin giyimli bir vaziyette üç aziz figürü resmedilmiş halde ele geçmiştir. Ayrıca yine yerinden düşmüş bir blok üzerinde *Pantokrator* İsa figürü ve sembolü bulunmuştur.[112] Bütün bu fresko parçaları kilisenin ikinci evresine, X. ve XI. yüzyıl başlarına tarihlenmektedir.[113]

Duvarda bulunan çok sayıda katmanı olan renkli alçı sıva, binanın yeniden inşa edilmesi ve terk edilmesi arasındaki sürenin uzunluğunu bize göstermektedir. İkinci evrede dahi kilise çok sayıda tamirat geçirmiştir. Hayırsever zenginler XI. yüzyılda dahi kiliseye banilik yapmaya devam etmişlerdir. Bu durumun kanıtı Orta Bizans dönemine tarihlendirilen çiçek sarmaşığını sembolize eden harikulade cam mozaiklerin bulunmasıdır.[114] Böyle pahalı sayılabilecek bir malzeme ve sanattan anlayan bir ustanın elinden çıktığı belli olan bir işçilik, kilisenin ikinci evresinde hiçbir masraftan kaçınılmadığının bariz bir göstergesidir. Bu durum 838 yılından sonra Amorium'da sosyal hayatta bir gerilemenin olduğu dair artık klişeleşmiş olan fikirlerin ne kadar hatalı olduğunun da bir göstergesidir.

Kilisede bir de vaftizhane bulunmuştur. Küçük taş blokların altında temel olarak değerlendirilen daha büyük taş bloklarıyla yapılmış olan vaftizhane duvarları, birinci evreye ait olan inşa tekniğinin özelliklerini barındırmaktadır. Vaftiz odasının merkezinde kare planı sağlamak maksadıyla dört sütunun gri renkli mermer kaidelerinden bir tanesi yerinde korunmuştur. Kırmızı damarlı gri mermer sütun

[110] Azize Catherine için bkz. Kazhdan ve Sevcenko, 1991: 392-393.
[111] Azize Barbara için bkz. Kazhdan ve Sevcenko 1991: 252.
[112] Pantokrator kelime anlamı olarak kâinatın efendisi anlamına gelmektedir. Kiliselerde genellikle kubbede süsleme amaçlı sol elinde Kitab-ı Mukaddes tutan, sağ eliyle takdis işareti yapan sakallı bir şekilde Hz İsa resmedilmiştir. Tafsilat için bkz. Tansuğ, 1993: 63.
[113] Lightfoot ve Ivıson vd., 2009: 206.
[114] Lightfoot ve Lightfoot, 2007: 91.

gövdeleri üzerine, zengin bezemeli Thedosios tipi olarak adlandırılan yukarıya doğru genişleyen korint başlıkları oturuyordu.[115]

Vaftizhanenin birinci evresinde kilisenin genel konsepti gibi buranın duvarları da mermer kaplıydı. Fakat sadece vaftizhane apsisinin duvarının aşağı kısmında bazı küçük mermer parçaları sağlam kalabilmiştir. Vaftizhanenin dört sütun kaidesiyle çevrilmiş şekilde tam ortasında haç planlı bir havuz bulunmaktadır. Vaftizhane havuzunun doğu ve batı kısmından havuza inen dört basamak tespit edilmiştir. Muhtemelen, vaftiz için gereken su, güneydoğu duvarı zemininden havuza doğru uzatılan seyyar pişmiş topraktan yapılmış borularla taşınmaktaydı. Drenaj kanalı ise klasik yerinde, havuzun altında yer almaktaydı.[116]

Vaftizhanede kayda değer bir diğer unsur 838 yılındaki büyük yıkımda kilisenin ana binası kadar büyük bir tahribata uğramamasıdır. M.S. IX. ve X. yüzyıllarda kilisenin adeta yeniden yapıldığı ikinci evrede vaftizhanede de bazı değişiklikler olmuştur. Yapıda kuşkusuz en büyük değişiklik havuzun inşaat artıkları ve toprakla doldurularak tamamen ortadan kaldırılmasıdır. Kapatılan havuzun tam ortasına büyük bir taş blok atılmıştır. Muhtemelen havuzun üzerine yeniden inşa edilen yeni havuza destek olması bakımından bu yola başvurulmuştur. Zemine açılan havuzdan vazgeçilmesinin nedeni artık yetişkinlerin vaftiz edilme geleneğinin yavaş yavaş terkedilmeye başlanması olarak gösterilebilir. Artık Orta Bizans Dönemi'nde ayaklı bir vaftiz teknesinden bebeklere su serpmek suretiyle vaftiz işlemi gerçekleştiriliyordu.[117]

Bizans döneminde sonra vaftizhane, kilisenin kaderini paylaşmıştır. Tıpkı kilise gibi kaplamalar, döşemeler sistemli bir şekilde sökülmüş ve kapı daraltılmıştır. Narteks kısmında yapılan çalışmalarda bir fırın tespit edilmiştir. Aynı kontekste XIII. yüzyıla ait bir İslami dönem sikkesi, çok sayıda Selçuklu yemek pişirme kapları ve tandır bulunmuştur.[118] Bu bilgiler ışığında Türk döneminde vaftizhane ve giriş koridoru kompleksinin erzak deposu ve mutfak olarak kullanıldığı söylenebilir.[119]

---

[115] Lightfoot ve Lightfoot, 2007: 99.
[116] Lightfoot ve Koçyiğit vd., 2007: 282.
[117] Lightfoot ve Lightfoot, 2007: 102.
[118] Lightfoot ve Koçyiğit vd. 2007: 283.
[119] Lightfoot ve Lightfoot, 2007: 103.

Yine aşağı şehir kilisesinde arkeolojik veriler bize yemek kültürüne dair önemli sayılabilecek bilgiler de sunmuştur. Özellikle bulunan çok sayıda balık kılçığı Hıristiyanlık ritüelleriyle ilintilidir.[120] Bilindiği üzere Hıristiyanlıkta ekmek, şarap ve balık kutsal kabul edilmiştir. Hıristiyanlığın ilk devirlerine ait duvar resimlerinde balık Kutsal Birliği sembolize eder. İsa'nın son akşam yemeği tablolarında balık masada ekmekle ve şarap kadehiyle birlikte görülür.[121] Yeni Ahit'in pek çok bölümünde balık figürü anlatımı güçlendirmek için kullanılmıştır.[122]

Ayrıca Amorium Aşağı Şehir Kilisesi kazılarında Nartekste çok sayıda mezar tespit edilmiştir. Kilisede, 1998 ve 2002 kazı sezonları arasında toplam 9 mezar açığa çıkarılmıştır. Ortaya çıkartılan bir mezardan ele geçen tekstil örnekleri 2003 yılında incelenmiş ve önemli bulgular elde edilmiştir. 2007 yılında yapılan kazı çalışmaları sırasında özellikle vaftiz havuzu civarında 28 adet mezar açığa çıkarılmıştır. Bu bize kilisenin ikinci evrede kilisenin belirli bölümlerinin mezarlık olarak kullanıldığını göstermektedir. Açığa çıkarılan mezarların büyük çoğunluğu çocuklara ait olması dikkat çeken bir detaydır. Bebek mezarları genelde basit bir şekilde yapılmasına rağmen, az da olsa tuğla ve taş parçalarıyla kaplanmış mezarlarda vardır. Daha büyük yaşta ölmüş çocuklara ölü hediyeleri bırakılmıştır. Hediye olarak takılan cam bilezikler sağlam bir halde ele geçirilmiştir. Çocuk mezarlarında tekstil malzemenin bulunmamış olmasına rağmen, çocukların çıplak gömülmediği düşünülmektedir.[123]

Kilisenin bu dönemde bir nevi çocuk mezarlığı olarak kullanılması Bizans dünyasında oldukça ender görülen bir durumdur. Bu 28 mezardan 128 adet farklı bireye ait iskelet tespit edilmiştir. Kilisede ki mezarlıkta bulunan bireylerin tıpta fetüs olarak tabir edilen 22-24 haftalık bebeklerden, 10 yaşında çocuğa kadar bir yaş aralığında olduğu tespit edilmiştir. Ele geçirilen iskeletlerde doğum öncesi veya sırasında yaşamını kaybedenlerin çokluğu ilginç bir veridir. Tespit edilen 128 bireyin

---

[120] Baykara, 2012: 81.
[121] Davis S. Dockery'nin editörlüğünde hazırlanan Holman Kutsal Kitap Rehberi adlı eserde Tevrat'ta balık kelimesi geçmediğinden söz edilmektedir. Dockery, 1992: 81 Fakat bu yanlış bir bilgidir. Eski Ahit'in *Tekvin* ve ya *Yaradılış* olarak geçen bölümün 1-26. kısmında "*Tanrı, "Kendi suretimizde, kendimize benzer insan yaratalım" dedi, "Denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, evcil hayvanlara, sürüngenlere, yeryüzünün tümüne egemen olsun"* cümlesi Dockery'nin bilgisiyle çelişmektedir. Stamps, 2009: 29.
[122] Kitab-ı Mukaddes'te balık ve balıkçı kelimesi tam 14 yerde geçmektedir. Stamps, 2009: 1884.
[123] Lightfoot ve Ivıson vd., 2009: 203.

%49,2'u doğum aşamasında ve ya öncesinde ölen bebeklerden oluşmaktadır. Bu neredeyse tüm mezarlığın yarısına yakın bir rakamdır. %39,06'sı 0-3 yaş aralığına tekabül etmektedir. %4,7'siyse 3-10 yaş aralığında çocuklara ait iskelet parçalarıdır.[124]

Nitekim Bizans dini anlayışında vaftiz edilmeden ölen bebekler meselesi oldukça sıkıntılı bir konudur. Bir anlayışa göre bu bebekler vaftiz olmadıkları için ne *"Tanrının Krallığı'na"* (cennete) girebilir, ne de cezaya çarptırılabilir. Fakat bunun doğum sırasında hayata gözlerini kapayan bebekler için değil, yalnızca belirli bir olgunluğa geldiği halde vaftiz edilmeyen bebeklerin anne ve babası için dini bir yükümlülük getirdiğini belirtelim. Bu durumda, vaftizhanede ele geçen bebek iskeletlerinin vaftiz edilmiş olup olmadığının, gömüldükleri mekânı belirleyen bir unsur olamayacağı aşikârdır. Kazılar sırasında ele geçen mezarlardaki bebeklerin devrin Hıristiyan inancına göre temiz ve günahsız bir ruha sahip olarak kabul edildikleri anlaşılmaktadır. Bizans toplumunda sosyal statünün ölümden sonra da korunduğu dikkate alındığında, bu bebeklerin toplumda zengin ve prestijli ailelerin, muhtemelen vaftiz edilmeye zaman kalmadan vefat eden çocukları oldukları, bu bireylerin günahsız ve temiz ruha sahip oldukları düşünüldüğü için kilise içinde, özellikle vaftizhane civarına gömüldükleri söylenebilir. Az da olsa ileri yaşta çocukların mezarları vaftizhane çevresinde bulunmuştur. Büyük ihtimalle belirli bir olgunluğa erişmiş bu bireyler, Bizans dini ritüellerine göre vaftiz edilmiş olmalıdır.[125] Bu bağlamda vaftizhane ve yakınlarında bulunan bebek mezarları Bizans ölüm ve sonrasına dair bilgileri doğrular niteliktedir.

Kilise kazılarında ele geçen son kanıt Haçlı Seferleri öncesi döneme tarihlenen (XI. yüzyıl) Fransa'nın Lion kentinde basılan bir adet gümüş sikkedir. Bu sikkeyi Lightfoot Batı Avrupa'dan gelen hacıların Amorium'da konakladıklarına dair bir iz[126] olarak değerlendirse de kanaatimce bu sikke I. Haçlı Seferi'nin yol güzergâhını yeniden düşünmemizi sağlayacak önemli bir bulgudur.

---

[124] Ele geçirilen 9 adet bireyin yeterli kemik parçası olmadığı için yaş aralığı tespit edilememiştir. Demirel, 2013: 352-353.
[125] Demirel, 2013: 358.
[126] Lightfoot ve Lightfoot, 2007: 104.

1.3. Nekropol

Nekropol, Amorium kentini neredeyse tüm yönlerden kuşatmıştır. Kentin, batı, güney, kuzey ve kuzeydoğusu mezarlarla çevrilidir. Anıtsal mezarlar, kayaya oyulmuş basit mezarlar, oda mezarlar ilk dikkat çeken mezar tipleridir.

Mezarlar modern Hisaköy'ü ortadan ikiye bölen karayolunun, güneybatı-kuzeydoğu yönlerinde sıralanmıştır. Bununla birlikte düzleşen bazı alanlarda da çok sayıda mezar tespit edilmiştir.(Çizim-5) Mezarlık işlevi gören alanlar güneydoğuda günümüz Davulga yolunun geçtiği tepelikten, şehrin kuzeyinde yer alan 1,5-2 kilometre uzağındaki kayalık alanlara kadar bir alanı kapsar.[127] Aynı zamanda vadinin kuzey ve güneyinde iki adet küçük Tümülüs vardır.[128]

2004 kazı sezonunda arkeolog Hüseyin Yaman tarafından surla çevrili şehrin etrafındaki mezarlar tespit edilmiş ve kayda geçirilmiştir. Ertesi sezon bu mezarlar üzerinde bir çalışma yapılmasına karar verilmiştir.[129]

İlk çalışma yapılacak mezar, vadinin kuzeydoğu ucunda, Emirdağ-Hisarköy yolu üzerinde yer almaktadır. Daha önce bu mezarın bir kısmı kaçak kazılardan nasibin almış ve birkaç Frig tipi kapı betimli mezar steli ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan bu taşlardan birisinin üzerindeki yazılar 1926 ve 1934 yıllarında William Calder tarafından kayıt altına alınan ve daha sonra Marc Waelkens tarafından yayınlanan yazıta aittir. [130]

Mezar odasının devşirme malzeme olarak kullanılan Frig tipi kapı betimli mezar stelleri takriben M.S. II ve III. yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Yapılan çalışmada ele geçen cam ve seramik buluntular M.S. I. yüzyılla VIII. yüzyıllar arasındaki devirlere aittir. Toprak kandiller seramik buluntular arasında tarih vermede araştırmacıları rahatlatan malzemeler arasındadır. Mezardan çıkan kandil parçaları M.S. VI. ve VII yüzyıl arasındaki bir zaman aralığını göstermektedir. Bu

---

[127] Yaman, 2006: 31.
[128] Lightfoot, 1994: 14.
[129] 2005 kazı sezonu başlamadan evvel daha önceden bir kaya mezarında yapılan bir kaçak kazı göze çarpmıştır. Kaçak Kazının yapıldığı alanın şehirden 2 kilometre uzakta olması ve sit alanı içinde yer almaması ekibin işini güçleştirmiştir. Bu bağlamda mezar üzerinde bir kurtarma kazısı yapılamamıştır. Sadece müzeye haber verilmiş ve kente yakın bir alanda bir mezar kazısı yapılmasının elzemliği ortaya çıkmıştır. Lightfoot ve Koçyiğit vd., 2007: 272.
[130] Lightfoot ve Koçyiğit vd., 2007: 272.

bağlamda mezar, M.S. II-III. yüzyılla, M.S. VI.-VII. yüzyıllar arasına tarihlendirilebilir. Bulunan kemik yoğunluğundan hareketle muhtemelen mezar bu yüzyıllar arasında pek çok ailenin kullandığı bir yapı olmuştur.[131]

Bizans Amoriumu'nun komşu şehri Pessinus'ta Frig tipi mezar sitellerinin ve Erken Roma mezarlarının yeniden kullanıldığının örnekleri mevcuttur. Amorium'da bu mezarda yapılan çalışmalarda Pessinus kentinden farklı olarak, taş levhalar mezarda dört bölüm oluşturacak şekilde sıralanmıştır. Bu, dönem insanlarına pratiklik bakımından birçok mezar odası kazandırmanın yanı sıra haç planlı mezar odası şeklide kazandırmıştır. Dolayısıyla bu tip planların dini alt yapısı da mevcuttur. Mezar doğu-batı planlıdır ve yapıdan çok sayıda Hristiyanlık sembolü olan haç şeklinde madalyonlar çıkmıştır. Ölülerin doğu batı istikametinde gömülmesi, haç şeklinde mezar planı ve yine dini motifli süs eşyalarının bulunması Roma dönemine ait cam ve seramik parçalarına rağmen, mezarın Roma döneminden sonraki bir tarihte yapıldığını göstermektedir.[132]

Amorium'da daha önceki çalışmalarda yüzey buluntusu olarak elimize geçen iki tip parça çok ilginçtir. Parçalardan bir tanesi aslan heykeli, (Resim-6) bir diğeriyse Homeros'un Likyalılar, Troialılar ve Helenler tarafından tümülüslerin üzerine dikildiğini söylediği *phallus (*Resim-7) biçimli taşlardır.[133]

2004 yılındaki yüzeyde yapılan çalışmalarda nekropol alanlarında değişik tipte 97 mezar saptanmıştır.[134] 2005 yılında ise bu mezarlara 7 adet daha eklenerek tespit edilen mezar sayısı 104'e çıkmıştır. Mezarlar haricinde 11 tane lahit ve ostothek parçası arşive girmiştir. Bu parçaların yanı sıra daha önceki senelerde kayıt altına alınmış iki lahit daha mevcuttur. Bunlardan bir tanesi şu an Afyon Müzesi'nde, bir diğeri Ağılcık Köyü'ndedir.[135] Erken Bizans Dönemi'ne ait olan bu parçalar dönemin mezar tipolojisinin anlaşılması bakımından büyük öneme sahiptir.

Amorium'daki nekropollerde kayıt altına alınan mezarların neredeyse tamamının çalışmalar başlamadan önceki bir zaman diliminde soyulmuş olduğu göze

[131] Lightfoot ve Koçyiğit vd., 2007: 274.
[132] Lightfoot, 2007: 274.
[133] İlliada XVI.670-675 .
[134] Lightfoot ve Koçyiğit vd., 2006: 80.
[135] Yaman, 2006: 32.

çarpmaktadır. Bununla birlikte bir dönem köy sakinlerinin geçim kaynağı olan başka yapılarda kullanılmak üzere taş çıkarıp satmak alışkanlığı yüzünden bazı mezarlar zarar görmüştür. Zamanın acımasızlığı nedeniyle ve yine doğal nedenlerle mezarların birçoğunun erozyona bağlı olarak taş ve toprakla dolmuş olduğu gözlemlenmiştir. Oda mezarların hayvan barınağı olarak kullanılmasıysa tahribatın bir başka nedeni olarak söylenebilir.[136]

Amorium Nekropol alanlarında tespit edilen mezarları dört guruba ayırabiliriz. Bunlar anıtsal mezarlar, kayaya oyulmuş oda mezarlar, ana kayaya oyulmuş basit mezarlar, blok taşlarla inşa edilmiş sandık mezarlar isimlendirilebilir. Oldukça geniş bir alana yayılmış ve kentin her tarafını kuşatmış mezarlara nitelik olarak baktığımızda 2 anıt mezar, 10 ana kayaya oyulmuş oda mezar, 73 adet ana kayaya oyulmuş basit mezar, 6 adet blok taşlar yardımıyla yapılmış sandık mezarın bulunduğunu görmekteyiz.[137]

Dört gurup şeklinde sınıflandırılan bu yapılardan anıtsal mezar geleneği Anadolu'da ilk Urartularda kendini göstermiştir.[138] Onları Frigya, Likya ve Karyalılar izlemiştir. Amorium nekropol alanlarındaki ana kayaya oyulmuş mezarları oda mezarlar ve basit mezarlar olarak iki grup altında sınıflandırmak mümkündür. Anadolu'da yukarıda da bahsettiğimiz gibi Roma Dönemi öncesine uzanan bir tarihsel sürekliliği işaret eden oda mezar geleneği[139] burada da karşımıza çıkmaktadır.

Kentteki oda mezarlar Anadolu'da Roma hâkimiyetinden itibaren görülmeye başlanan *arcosolium* (üstü kemerli mezar hücresi) tipindedir.[140] Bilinen en eski örnek Kilikya'daki Kanytelleis'te M.Ö. I. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen bu tip mezarların ortaya çıkışlarının Roma hâkimiyetinden daha önce olduğu kesindir. Amorium kuzey

---

[136] Yaman, 2006: 33-34.
[137] Yaman, 2006: 34.
[138] Anıtsal Kaya Mezarları, Urartularda mezar anlayışının soylular için özel tasarlanmış yapılardır. Tek odalı ve çok odalı olarak ikiye ayrılan bu mezarlardan günümüze maalesef tamamı soyulmuş olarak ulaşmıştır. Köroğlu, 1996: 35.
[139] Cormack, 1997: 137.
[140] A. Machatschek, Anadolu'da *arcosolium* tipi mezar geleneğinin İskenderiye'den geçtiğini iddia etmiş olmakla beraber, ihtiyat payı olarak Anadolu'nun bu geleneği kendiliğinden dış etkilerden bağımsız bir şekilde ortaya çıkabileceğini de söylemiştir. Machatschek, 1967: 60.

ve batı nekropollerdeki ana kayaya oyulmuş oda mezarların dokuzu *arcosolium* tipindedir.[141]

Çalışmalar sırasında mezkûr tipolojiden farklı tipte bir oda mezar daha bulunmuştur.(Resim-8) Oda mezar tip olarak tonozlu bir yapıdadır. Fakat onu farklı kılan, üst kısmı tonoz biçimli oyulmuş geniş dromostan sonra, ana kayaya oyulmuş gömü çukurunun yer almasıdır. Bununla birlikte gömü odası olarak tabir edilen cephenin mimari dekorasyona sahip olması bu mezar yapısının Amorium'da tek olmasını sağlamıştır.[142]

Amorium'da bulunan *Arcosolium* tipolojisine uygun mezarlardan bir tanesi diğerlerinden biraz farklıdır. Kazı projesinin 1995 yılındaki ayağında elde edilen verilere göre ele geçen bu mezar tamamen zeminin altındaki bir kontekste, kaya kütlesi içine oyulmuştur. Mezar dromosunun (kuyu biçimli mezar giriş bölümü) çatısını oluşturan blokların tahribata uğraması nedeniyle mezar odasına giriş zahmetsiz bir şekilde olmuştur. Mezar maalesef daha önce soyulduğu için kurtarma kazısı geriye kalan kemik kalıntılarının tespiti, bazı seramik-metal parçaların toplanması ve restorasyonuna vesile olmuştur. Mezar girişteki dikili taşı ve küçük dromosu ile Roma dönemi arcololiumudur. Toplam uzunluğu 620 cm. olup, mezar odasının en geniş yeriyse 290 cm.dir. Girişi dikdörtgendir ve kuyu şeklindedir. Mezarda üç adet gömü sekisi vardır. Bu mezarı diğerlerinden ayıran bir diğer özellikse gömü sekilerinin tamamının boyunun 185 cm., enininse 90 cm. olmasıdır. Bu birbiriyle eşit boyutlarda olan sekilerin orta boylu yetişkinlerin gömülmesine olanak sağladığı aşikârdır. Bununla birlikte ne ana odada, ne de dromosda dekorasyon, sıva ve ya yazıta rastlanmamıştır. Mezardan ele geçirilen kemiklerin fazlalığı ilk başta üç kişilik bir aile için tasarlanan bu mezara zaman içerisinde birçok ölünün konulduğunu bize göstermektedir. Mezarda az sayıda seramik buluntuya rastlanmıştır. Bu durum mezarın tamamen yağmalandığının bir kanıtıdır. Bu soyguna

---

[141] Yaman, 2006: 35.

[142] Amorium'daki *arcosolium*'ların araştırmacılara gösterdiği şey, girişteki bölümünün akabinde, üzeri düz çatılı dikdörtgen bir alan olmasıdır. Bu alanın etrafına konumlandırılan alçak-dar bariyerleri bulunan gömü sekileri bir diğer dikkat çeken özelliktir. Cephe sekisinin ölçüleri, birbirine paralel durumdaki iki sekiye göre daha küçüktür. Bu sekilerin gömü için kullanılmadığı ve bahsi geçen alana ölümden sonra yaşamın devam ettiği inancının bir yansıması olarak mezar hediyelerinin bırakılmış olduğu düşünülmektedir. Bkz. Yaman, 2006: 36.

rağmen ele geçen seramik parçalarından iki kabın profili çıkartılmıştır. Kapların her ikisi de V. ve VII. yüzyıl arasına –yani erken Bizans- tarihlendirilmektedir. Yine mezarda bulunan ve VIII. Yüzyıla tarihlenen başka bir seramik buluntuysa mezarın en son Orta Bizans döneminde kullanıldığını göstermektedir.[143]

Yağmacılar tarafından değersiz görülen ve mezarda bırakılan birkaç farklı metal buluntu daha ele geçmiştir. Bunlardan en dikkat çeken parça Sirakuza tipi olarak adlandırılan bronz kemer tokasıdır.[144] Bu tip kemer tokaları VI. yüzyıl sonlarına tarihlenmektedir. Ele geçen diğer metal parçalarsa 4,5 cm. uzunluğunda iki demir parçası ve 2,5 cm çapında bakır telden yapılmış küpe parçasıdır. Bunların haricinde Frig tipi kapı taşlarının üzerinden çokça kullanılan tarak motifinin bir benzeri olan tarak parçaları bulunmuştur. Mezardan sikke ve cam buluntular çıkmamıştır.[145]

1988 yılı kazı sezonunda kazı Amorium Kuzey Nekropol'de, Erken Roma döneminde bir faaliyetin olduğunu dair önemli kanıtlar ele geçmiştir. Kuzey nekropoldeki oda mezarların yakınında "G Açması" olarak tabir edilen alanda yarım düzüne kadar tam bitmemiş Dor başlığı Erken Roma devrini işaret etmektedir.[146] Bu alanda bulunan mezarların genel özellikleri Geç Roma-Erken Bizans dönemine denk gelmektedir. Ayrıca yukarıda da bahsettiğimiz 2005 yılında kazılmış mezarda ele geçen buluntulara dayanarak bu alan, M.S. III. yüzyılın sonundan, M.S. XI.-XII. yüzyıllara kadar kullanılmış olmalıdır.[147]

Coğrafi şartlar ölü gömme adetleri üzerinde etkili olmuştur. Kentlerin yakınlarında kayalık alanlar bulunması ana kayaya oyulmuş basit mezarlara rastlanma oranını yükseltmektedir. Bu bağlamda Amorium kenti ana kayaya oyulmuş basit mezar örnekleri yönünden oldukça zengindir. (Resim-9) Çalışmalar sırasında tespit edilen ana kayaya oyulmuş basit mezarlar şekillerine göre iki gruba ayrılmaktadır. Birinci grupta (51 adet) dikdörtgen biçimliler, ikinci grupta (8 adet)

[143] Lightfoot ve Ivison vd., 1996: 97-102; Lightfoot, 1997: 432-433.
[144] Bizans kemer tokası uzmanı Mücahide Lightfoot Amorium ve Afyonkarahisar civarından çıkan kemer tokalarını 26 tipe ayırmıştır. Sirakuza tipi kemer tokalarını I. tip olarak belirlemiştir. Bkz. Lightfoot M., 2003: 85.
[145] Lightfoot, 1997: 434.
[146] Harrison, 1989: 173.
[147] Yaman, 2006: 37.

bir kenarı oval oyulmuş basit mezarlar bulunmaktadır.[148] Bahsi geçen tipolojideki mezarların hepsi arkeolojik çalışmalar yapılmadan çok önce soyulmuştur. Bir kısmıysa doğal nedenlerden dolayı tahrip olmuştur. Üst örtüleriyle ilgili bir bulgu içermeyen bu mezarlarda herhangi bir buluntuya da rastlanmamıştır.

Nekropol alanında tespit edilen mezarlarda bir yön birliği bulunmamaktadır. Ancak mezarların kahir ekseriyeti kuzeybatı-güneydoğu yönlü açılmıştır. Her ne kadar bir takım mezarlar ana yönlere doğru küçük sapmalar gösterse de yine kuzeybatı-güneydoğu yönü ağırlık kazanmaktadır. Az sayıda da olsa kuzey -güney, kuzeydoğu-güneybatı, doğu-batı yönlü oyulmuş mezarlara da rastlanmıştır. Nekropol alanında tespit edilen iki mezarda yapım sırasında mezar ustaları tarafından ölünün başının yerleştirilmesi için özel bir çukur alan oluşturulduğu gözlenmiştir. İki mezarda tespit edilen bu bilgilere dayanarak gömülerin kuzeybatıyı-güneydoğu doğrultusunda uzatıldığı söylenebilir. Bu çıkarımı destekleyen bir diğer bulgu da kuzeybatı-güneydoğu yönlü mezarların bazılarında, ayak ucuna doğru bir daralmanın olmasıdır. Bu bağlamda mezarların ayakuçlarının yönünün genelde Emir Dağları'na doğru baktığı görülmektedir. Amorium'da bulunmuş adak stelle "Meter Oriene" ye (Dağ Ana Tanrıçası) adandığı zannedilmektedir. 1993 yılında Emirdağ yakınlarındaki Hamzahacılı Köyü'nde bulunmuş adak steli bu durumu doğrulamaktadır.[149] 1994 yılı Aralık ayı ve ya 1995 yılı Ocak ayı içerisinde Şerafettin Erdoğan tarafından bulunan bir başka adak steliyse bu tezi daha da güçlendirmektedir.[150] Steldeki kayıt şu şekildedir:

ΑCΚΛΗΠΙ	Ἀσκληπι-	Asclepiades
ΑΔΗCΜΝ	άδης Μη-	Meter Orine'ye
ΤΡΙΟΡΙΝΗ	ῆι Ὀρίντρ	(dağ ana tanrıçasına)
ΕΥΧΗΝ	εὐχήν	dua etti.

[148] Arkeolog Hüseyin Yaman, Amorium'da bulunan bir kenarı yuvarlak oyulmuş basit mezarları baş koymak için bir çukura sahip olanlar ve baş koyma çukuru olmayanlar şeklinde iki alt gruba ayırmıştır. Bkz. Yaman, 2006: 38.

[149]Bulunan stel eksik parçalarına rağmen bize Amorium'da Dağ Ana Tanrıçası tapınımına dair önemli bilgiler vermektedir. Ele geçen yazıtın çevirisi şöyledir. Nikomedes (bunu yapan) Dağ Ana Tanrıçası'nı vaat et. Bkz. Lightfoot vd., 2017: 27.

[150] Lightfoot ve Ivison, 1996: 104.

Birbirine benzeyen bu iki steldeki yazılar bize, Roma Dönemi'nde Amorium halkının, ana tanrıça kültünü devam ettirmenin yanında, Emir Dağları'yla da kutsal bir ilişki geliştirdiklerini göstermektedir. Bu bağlamda mezarların yönlendirilmesi Emir Dağları'ndaki Ana Tanrıça ve Zeus tapınımına bağlı olarak şekillenmiştir diyebiliriz.[151]

Kazılar sırasında günümüze kadar korunmuş bir kaya mezarının ele geçmemiş olması, mezarlara ne tarz gömüler yapıldığını tahmin etmememizi güçleştirmektedir. Fakat mezarların boyutları tekli gömü yapıldığını düşündürmektedir. Ayrıca çukurların derin olmayışları bu görüşü desteklemektedir. Muhtemelen mezarlar ilk yapıldıklarında tek gömü için kullanılmışlardır. Ancak sonradan açılarak, tekrar tekrar ölü gömme işlemi gerçekleşmiştir. Bazı mezarların diğerlerine göre daha geniş ve derin açılmış olmalarına dayanarak, birden fazla gömü için kullanılmış olabileceği ileri sürülebilir. Derinliği ve uzunluğu düşünüldüğünde çocuklara ve bebeklere ait olabilecek küçüklükte mezarlar da nekropolde mevcuttur. Mezarların büyük olanların içine ölüler tek başlarına ya da gruplar halinde yerleştirilmişlerdir. Çoklu mezarlar genellikle ikili, üçlü ve dörtlü olarak karşımıza çıkmaktadır. İstisna olarak yedi ve dokuz basit mezarın birlikte yer aldığı gruplar da tespit edilmiştir.[152]

Amorium kuzey ve batı nekropollerinde yekpare blok taşlarla yapılmış sandık tipi mezar örnekleri de mevcuttur. Bu tip mezarlar kullanılan malzemeye göre, yalın plakalarla inşa edilenler ve ikinci kez kullanılmış kapı betimli mezar stelleri ile inşa edilenler olarak ikiye ayrılırlar.[153] Anadolu'da blok taşlarla örülmüş sandık mezarlara İlk Tunç Çağı'ndan itibaren rastlanmıştır.[154] Sandık tipi mezarları Urartular'da kullanmıştır.[155] Amorium'da bulunan en eski örneklerse Roma Dönemi'ne aittir. Kentte ele geçen bu tip mezarlar Anadolu'nun çağlar boyu süren kültürel sürekliliğin

---

[151] Lightfoot, 1997: 438.
[152] İkili, üçlü ve dörtlü gruplarda aynı tip mezarlar aynı yerde oyulmuşken, yedili ve dokuzlu gruplarda bir kenarı daire şeklinde ve oyulmuş mezar tipleri bir arada kullanılmıştır. Yaman, 2006: 39-40.
[153] Mezkûr guruplara uymayan az sayıda mezarsa, kullanılan malzeme tam olarak tespit edilemediğinden, belirsiz tipler olarak gruplandırılmıştır. Yaman, 2006: 41.
[154] Çevik, 1996: 13.
[155] Urartularda kullanılan sandık tipi mezarlar çoğunlukla kare planlıdır ve dikine yerleştirilmiş yassı taş bloklarından oluşur. İstisnalar hariç mezarlara tek gömü yapılmıştır. Bkz. Sevin ve Kavaklı, 1995: 335.

kanıtı niteliğindedir. Sadece kentin batı ve kuzey nekropollerinde değil, Davulga Köyü'ne doğru devam eden yolun tırmandığı sırtın kuzeyinde daha önce kaçak kazılarla açılmış bu tarz mezarlara rastlanmıştır.[156] (Resim-10).

Kentte sandık tipi mezar örneklerinden altı adet tespit edilmiştir. Bunlardan beş tanesi batı nekropolde yer almaktadır. Kuzey nekropoldeyse bir tane bulunmaktadır. Önceden tespit edilen fakat 2005 kazılarında inşa tekniği tam olarak ortaya çıkarılan kuzey nekropoldeki mezarın kapı betimli mezar stellerinin ikinci kez kullanılmasıyla yapıldığı anlaşılmıştır. (Resim-11, Çizim-5) Sandık tipi mezarların kapı betimli mezar stelleri ile inşa edilmesi pek yaygın değildir. Fakat tip olarak yakın örneklere Pessinus (Eskişehir), Sebaste (Uşak) ve Salihler'de[157] (Afyonkarahisar) rastlanmıştır.

Kapı betimli mezar stelleri Frigler tarafından ortaya çıkarılmıştır. Frigya Bölgesi'nden tüm Anadolu'ya yayılmıştır. Frigler tarafından insanlığa kazandırılan kapı betimli mezar stellerinin[158] *"Frig kapı betimli mezar stelleri"* şeklinde adlandırılmasının temel sebebi budur. Kapı betimli mezar taşları farklı çalışmalarda değişik isimlerle karşımıza çıkmaktadır. Akademik yayınlarda bu eserler *"kapı taşı", "Frig kapı taşı",* "*kapı betimli mezar taşı", "kapı biçimli mezar steli"* gibi değişik isimlendirmelerle ifade edilmektedir.[159]

Frigya bölgesine has bir üslup olarak görülen kapı betimli mezar stelleri, sadece Frigler tarafından kullanılmamıştır. Bikapı betimli mezar stelleri üzerindeki yazıtlarda geçen isimler yardımıyla açıklamak mümkündür. Mezar stelleri üzerinde bulunan yazıtlarda geçen isimlerde, yerel Frig isimlerinin yanı sıra Latin ve Grek isimlerinin de fazlaca kullanıldığı görülmektedir. Friglere ait olmayan isimleri Roma ve Grekler kullandığı gibi, kültürel etkileşim nedeniyle yerel halk tarafından kullanıldığını da düşünülebilir. Kapı betimli mezar stelleri üzerindeki yer alan bu

---

[156] Yaman, 2006: 41.

[157] Salihler Köyü Amorium'un 7 km. kuzeydoğusunda bulunur. Köyün Gavurtaşı olarak adlandırılan bir yerinde Frig tipi kapı betimli mezar stelleri kullanılarak yapılan dikdörtgen oda şeklinde bir mezar tespit edilmiştir. Yaman, 2006: 41.

[158] Mezarların ölünün yaşadığı ev olarak görülme geleneği ilk uygarlıklardan itibaren başlamıştır. Bu inanç Frigler tarafından tümülüsler ve erken örnekleri M.Ö. VIII. yüzyılın son çeyreğine, geç olanları da M.Ö. VI. yüzyılın ortalarına tarihlenen Frig kaya mezarlarıyla devam ettirilmiştir. Ramsay,1889: 153; Haspels, 1971: 101

[159] Yaman, 2006: 45.

isimler, Frig kapı betimli mezar stellerinin Latin ve Helenler tarafından da kullanılmış olduğunun birer kanıtı niteliğindedir.[160] Kanaatimizce sadece bu tarz mezar stelleri üzerinden Anadolu'nun Romanizasyon ve Helenizasyon süreçleri ayrı bir konu olarak çalışılabilir.

Ünlü yazıt bilimciler Drew-Bear ve Lochmann, Amorium ve havalisindeki kapı betimli mezar stellerini iki farklı gruba ayırmıştır. İlk gruptaki kapı taşları uzun ve kalın plakalardır. Bununla birlikte iki, üç hatta dört taçlandırılmış kapı nişlerine sahiptir. İkinci gruptakilerse düzgün köşeli bloklardır, alt ve üst kısımları çıkıntılıdır.[161]

Bazı mezar stellerinde yerel Frig isimleriyle birlikte yanında Latin ve Hellen isimlerin birlikte kullanılmıştır. Örneğin M.Ö. II. yüzyıl başları, III. yüzyıl sonlarına tarihlendirilen 3 numaralı kapı betimli mezar steli üzerindeki yazıda "*Aleksandros*" Hellen ismiyken, "*Manes*" Frig[162] ismidir:

ὑοῖ Ἀλεξάνδρῳ [π]-

ατρὶ Μανη καὶ μ[νίας?]

χάριν

".....Manes ..... babası Aleksandros'un anısına diktirdi."

Yine M.S. II. Yüzyıla tarihlendirilen 13 numaralı mezar sitelinde benzer bir örnek tespit edilmiştir. Burada farklı olarak Latin ve Hellen isimlerinin birlikte kullanıldığını görüyoruz. İlgili mezar sitelinde Hellen ismi "*Epiktetis"* ve Latin ismi "*Elpidephoros"* birlikte kullanılmıştır: (Resim-12)

Ἐπίκτης[ις Ἐ]λπιδη-

[φ]όρῳ[. θρέψ]αντ[ι]

[μ]ν[ήμη]ς χάριν.

"Epiktesis, beslemesi Elpidephoros'nun anısına diktirdi."

---

[160] Yaman, 2006: 50.
[161] Drew-Bear ve Lochmann, 1996: 111.
[162] İki ismin aynı yazıtta geçtiği bir diğer örnek Ahmet Arıözsoy isimli bir Hisarköy sakinin evinde, devşirme bir malzeme olarak bulunmuştur. Bkz. Lightfoot, 2017: 34.

27 numaralı kapı betimli mezar steli üzerindeki *Kuriake* adının bir Hıristiyan tarafından kullanılmış olduğu belirtilmektedir.[163] Bununla birlikte pagan isimlerinin Hıristiyanlığın kabulünden sonra da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Mezar stelleri üzerinde paganlara ait olduğu tespit edilen isimlerden bir kısmı Hıristiyanlara ait olmalıydı. Ancak mezarlar içinde bulunan bazı küçük buluntular ve seramik parçaları[164] haricinde, erken dönemlerdeki Hıristiyan varlığına ilişkin veriler oldukça azdır.

Kentin de içinde bulunduğu Frigya bölgesinde, Hellenistik dönemde Yahudilerin, Roma dönemindeyse Hıristiyanların yaşadığı bilinmektedir. Özellikle Frigya bölgesi gizli Hıristiyanların yaşadığı önemli merkezlerden bir tanesidir. Gizli Hıristiyanların baskı döneminde haç yerine balık motifini sıklıkla kullanmışlardır. Amorium'da bazı kapı betimli mezar stelleri üzerinde balık motifine rastlanmıştır. Bundan dolayı bazı araştırmacılar Amorium'da gizli Hristiyanların yaşadığını iddia etmişlerdir. Fakat bu muhtemelen bir yakıştırmadan ibaret bir durum olmalıdır. Çünkü Sakarya Irmağı'nı besleyen bir kaynağın yakınında kurulan kentte balık yakalamak oldukça sıradan bir durumdu. Dolayısıyla mezar stelleri üzerinde bulunan balık motifleri bir inanç sembolü değil, kişinin mesleğini betimleyen bir simgeden öte bir şey değildir. Bu durum Amorium mezar stelleri üzerindeki balık motiflerinin Hıristiyanlık ile ilişkili olamayacağının kanıtı niteliğindedir.

[163] Harrison vd., 1993: 155,156; Lightfoot, 1994: 504. Yaman, 2006: 74.
[164] Lightfoot ve Lightfoot, 2007: 161.

II. BÖLÜM

AMORİUM KENTİ'NİN TARİHİ

2.1. İlk Tunç Çağı'ndan Roma Dönemi'ne Kadar Amorium

Yazılı kaynaklarda Amorium adı ilk defa coğrafyacı Strabon'un Geopraphika adlı eserinde geçmektedir.[165] Aslında Strabon'un eseri kent için çok geç bir tarih vermektedir. Devasa bir höyüğün bulunduğu bir yerde kurulan Amorium'un tarihi kuşkusuz daha eski devirlere kadar gitmektedir.

Kentin tarih öncesi devirlerden itibaren iskân gördüğü tezi Harrison tarafından kazıların ilk başladığı yıllardan itibaren dile getirilmiştir.[166] 1989 kazı sezonunda ele geçen seramik buluntular bu durumu kesin bir şekilde ortaya çıkarılmıştır.[167] Arkeolojik veriler kentin bilinen tarihini İlk Tunç Çağı'na kadar götürmektedir.[168] Bu erken devir buluntularının tamamı Yukarı Şehir olarak adlandırdığımız höyükte bulunmuştur. Mezkûr höyükte 1959 yılında yapıldığı tespit edilen bir kaçak kazıda, M.Ö. II. bine ait kap parçaları bulunmuştur.[169]

Amorium, ünlü Hititologlar Garstang ve Gurney tarafından Hitit kentlerinden Aura olarak tanımlansa da,[170] yapılan kazı çalışmalarında onların bu iddiasını destekleyecek Hitit devrine ait buluntular henüz ele geçmemiştir. Bunda höyüğün büyüklüğü ve diğer medeniyetlerin alttaki tabakalarda kalan buluntuların birçoğunu yok etmesi bir neden olarak görülebilir. Her ne kadar Hitit devrine ait materyaller ele geçmemiş olsa da Amorium'un kuzeydoğusundaki Daydalı Köyü'nde, M.Ö. VIII. yüzyıla tarihlenen Geç Hitit dönemine ait üç yüzü kabartmalı bir sunak bulunmuştur. Bununla birlikte Amorium'un hinterlandı içerisinde sayılabilecek Tezköy Höyük ve Beyköy'de Hitit yerleşiminin varlığı bilinen bir hakikattir.[171]

Gurney ve Garstang'ın bu lokalizasyonuna katılmakla beraber, kenti Aura olarak tanımlamalarının nedenlerinden birisi muhtemelen bölgenin kavşak noktası

---

[165] Strabon, 2000: 81.
[166] Harrison, 1988: 183; Harrison, 1989: 194.
[167] Harrison, 1991: 253.
[168] Lightfoot ve Mergen, 1999: 24
[169] Mermerci, 1979: 162.
[170] Garstang, 1943: 44; Garstang ve Gurney 1959: 91, 94; Demirel, 2012: 221.
[171] Mermerci, 1979: 162; Gonnet, 1986: 273; İlaslı, 2004: 89.

olmasından dolayıdır. İlk devirlerden beri Amorium bağlantı yollarının kesişiminde bulunmaktaydı. II. Murşili'nin Arzawa seferi sırasında Mira-Kuwaliya Kralı Maşhuiluva'nın ordusu ile II. Murşili'nin ordusu Aura'da buluşmuştur.

Bu savaşın sebebi, Hitit Kralı II. Mürşili'nin kendi vatandaşı olan bazı toplulukların Arzava'ya[172] sığınmasıydı. II. Murşili savaş suçlusu olarak gördüğü bu grupların iade edilmesini istemiştir. Bu talebe olumsuz cevap vermekle kalmayan Arzava Kralı Uhhaziti, nezaket ölçülerinin dışında bir mektup kaleme aldırmıştır. II. Murşili tıpkı babası Şuppiluliuma gibi Eskiçağ Kralları içinde düşmanlarıyla mücadele etmekten çekinmeyen karaktere sahip bir yüneticiydi. Kuzeyde güvenliği sağladıktan sonra artık sıra Arzava ülkesine gelmişti. Batı Anadolu'ya ordusuyla beraber yola çıkan Murşili, Uhhaziti'ye yeni bir mektup yazarak savaşı başlatmıştır. Hititolog Metin Alparslan'dan iktibasla mektubun aslı ve çevirisi şöyledir:

10 nu-uš-ši ha-at-ra-a-nu-un ARADMEŠ-YA-wa-at-ták-kán ku-i-e-eš an-da ú-e-ir

11 nu-wa-ra-aš-ta EGIR-pa ku-it ú-e-wa-ak-ki-nu-un nu-wa-ra-aš-mu

12 EGIR-pa Ú-UL pa-iš-ta nu-wa-mu-za DUMU-la-an hal-zi-eš-še-eš-ta

13 nu-wa-mu-za te-ip-nu-uš-ki-it ki-nu-na-wa e-hu nu-wa za-ah-hi-ya-u-wa-aš-ta-ti

14 nu-wa-an-na-aš DU BE-LÍ-YA DI-NA(M) ha-an-na-a-ú

---

10 ve ona yazdım: "(Sana) gelen esirlerim,

11 onları senden geri istediğim halde, onları bana

12 geri vermedin. Beni çocuk (diye) çağırdın

13 ve beni aşağıladın. Hadi şimdi! Savaşacağız.[173]

II. Murşili ilerlemesini sürdürürken Uhhaziti hastalanır ve ordusunu komuta edemez. Bu nedenle, oğlu Piyama-Kurunta'yı Arzava ordusunun başında göndermek

[172] Arzava ülkesi için bkz. Burney, 2004: 33-35.
[173] Alparslan, 2006: 62.

durumunda kalır. O sırada ordusunun başında yürüyüşüne devam eden II. Murşili, daha önce destek için çağırdığı ve kendisini Şallapa'da (Akşehir'in kuzeyi) bekleyen kardeşi, Şarri-Kuşuh ve askerleriyle ile birleşir. Asker sayısı artan ordusuyla Aura'ya (Amorium) gelen Murşili, burada Maşhuiluva tarafından karşılanır. Akabinde Aura'dan hareket eden II. Mürşili Valma (Elmalı) kenti yakınlarında olan savaşı kazanır. Uhhaziti bu savaşın neticesinde Ege adalarına kaçar ve orada sürgünde ölür.[174]

Hitit ordusu bu zaferinin ardından, bir dizi olaydan sonra Aura'ya döner. Anadolu'nun en büyük gücü haline gelen Hititler ülkelerin paylaştırılması ve sınırların çizilmesi gibi diplomatik işlerini Aura'da yapmışlardır.[175] Bu durum Eskiçağ Anadolu'sunda kentin önemini bir kez daha ortaya koyar. (Çizim 6)

Frig Dönemi'ne dair elimizde az sayıda seramik buluntular vardır.[176] Bu malzeme azlığı Frig dönemi yerleşmesinin boyutları hakkında bir fikir vermemektedir. Aynı şekilde Amorium'un Klasik ve Hellenistik dönemlerine ilişkin bilgiler de kısıtlıdır. Kazı çalışmaları sırasında Hellenistik döneme tarihlendirilen Megara ve siyah astarlı kâseler, skyphosların ilk tipolojisine uygun malzemeler, ince cidarlı kaplar bulunmuştur.[177]

Ramsay, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası adlı eserinde Kral Yolu'nun geçmiş olabileceği güzargahlardan birinin Prymnessos, Amorium ve Pessinus doğrultusu üzerinde olabileceğini iddia etmiştir.[178] Bununla birlikte ünlü Fabl ustası Ezop'ta (M.Ö. 620-560) kaynaklarda Amorium'lu olarak geçmektedir. Ezop'un Amorium'la anılma geleneği kentin erken dönemlerinde Frigya'nın önemli kentlerinden bir tanesi olarak görüldüğünün bir kanıtıdır.[179]

---

[174] Collins, 2007: 50; Bryce, 2005:195-197.
[175] Alparslan, 2006: 68.
[176] Lightfoot, 1995: 138.
[177] Arbel, 2004: 4-5; Yaman, 2006: 19.
[178] Ramsay bu hattın Prymnessos ve Amorium'dan geçerek Pessinus'a ulaştığını söylese de hattın kuzey doğu istikametine doğru yönelebileceğini de belirtmiştir. Bkz. Ramsay; 1960: 31.
[179] Ligtfoot'a göre Ezop Amorium'lu değildir. Ona göre Frig değil, Trak kökenli olma ihtimali daha ağır basmaktadır. Bkz. Lightfoot ve Lightfoot, 2007: 31.

2.2. Roma Dönemi'nde Amorium

Apameia Barışı akabinde, ünlü Romalı komutan Manlius Vulso Galatlara karşı kazandığı zafer sonrası barış görüşmelerini büyük ihtimal Amorium kentinden yapmıştır. Bu görüşmelere Paphlagonia, Kappadokia, Galatlar ve Seleukos Kralı Antiokus'un elçileri katılmıştır. Manlius'un burada Galatlar'a söylediği *"barış koşullarını Pergamon Kralı II. Eumenes Roma'dan dönünce ondan öğrenin"* sözü[180] Anadolu'nun yeni hâkiminin Roma'nın atadığı kişiler olduğunun bir göstergesidir.

Amorium Attalos'un vasiyetiyle Roma'nın bir eyaleti durumuna gelen Asia eyaleti sınırları içerisinde kalmıştır. Böylelikle kentte Roma egemenliği kesin bir şekilde başlamıştır.(Çizim-7) Şehir Galatya'nın güney batı ucundadır.[181]

Roma devri arkeolojik veriler bağlamında erken devirlere nazaran Amorium'un tarihiyle ilgili daha çok buluntunun elimizde olduğu bir zaman dilimidir. Döneme dair birçok sikke ve seramik örneğinin yanında, mimari yapı kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Özellikle sikke buluntularının çokluğu birçok konuda bize fikir yürütme kolaylığı sağlamaktadır. Zira Amorium, M.S. III. yüzyılın başlarına yani Caracalla (M.S. 211- 217) zamanına kadar Doğu Frigya'nın sikke basan ilk kentlerinden birisidir.[182] Roma dönemine ait Amorium'da darp edilen bir sikkenin arka yüzünde, bir Zeus betimlemesi vardır. Zeus'un bir tapınağın önünde tasvir edilmesi Amorium'da Roma döneminde bir tapınağın var olabileceğini bize düşündürmektedir. (Resim-13) Roma İmparator'u Caligula (M.S. 37-41) devrinden itibaren Amorium'da darp edilen sikkelerdeki yönetici isimlerinin tamamına yakını Romalıdır.[183]

Roma İmparatorluğu'nun denetiminde olan Anadolu ve Suriye'de sosyal hayat, Greko-Roman tabir edilen kent yaşamının siyasi, sosyal ve kültürel özelliklerini taşımaktadır. Ancak, Amorium dâhil Frigya kentleri, nispeten yerel özelliklerini korumaya devam etmişlerdir. Roma'nın devlet kurumları eliyle, Greko-

[180] Kaya, 2011: 89.
[181] Magie, 1950:1616;
[182] Lightfoot, 2003: 24.
[183] Kent büyük ihtimalle o dönemde bir Roma kolonisi değildi. Fakat sikke basması bölge içinde önemli kentlerinden birisi olduğunun en büyük kanıtıdır. Çünkü kent bu dönemde *Synnada Conventus'un* sınırları içinde kalıyordu. (Jones, 1937: 65).

Roman yaşam stilinin yaygın mimari özellikleri, şehir koşullarıyla karakterize edilerek gelişmiştir. Sivil magistratların seçildikleri yerel üst sınıflar, bu kentlerin Roma yönetimiyle en önemli bağlantılarıydılar. Roma, etkili organizasyon yeteneğiyle merkezden uzak kentlerin kültürel asimilasyonunu bu yerel idareciler vasıtasıyla sağlıyordu. Bununla birlikte keskin kültürel farklar her zaman idareciler eliyle değiştirilemiyordu.[184] Kanaatimizce Frig kültürü gibi kuvvetli bir sosyolojisi bulunan Amorium kentinde Greko-Roman yapı baskın gelememiştir, az sayıda mimari yapıysa sınırlı sayıda bir etki bırakmıştır.

Eskiçağ kentlerinin lokalizasyonu için coğrafyacıların verdiği eksik bilgilerden ziyade bölgede bulunan mil taşları kentlerin coğrafi konumu için en güvenilir yazılı delili teşkil eder. Özellikle batı Frigya'dan bir mil taşı, Amorium'dan Ladikia, Combusta ve İconium'a uzanan yolda görülen, Roma şehrinin hemen hemen yerinin belirlenmesini sağlar.[185] Yine 2002 kazılarında bulunan bir mil taşı Roma Dönemi Amorium'u için kıymetli bilgiler verir. Mil taşının üzerindeki Latince yazılardan anlaşıldığına göre, Roma İmparatoru Arap Philip (M.S. 244-249), oğlu küçük Philip ve karısı Marcia Otacilia Severa tarafından diktirilmiştir. Sınırlı sayıda örnekleri bulunan bu mil taşının benzerleri Balkanlar ve Anadolu'da da bulunmuştur.[186] (Resim-14) Klasik Amorium Roma tarihi coğrafyacılar tarafından az ya da çok görmezden gelinmiş olmasına rağmen ileride bahsedeceğimiz kilise kayıtları, Amoriumlu imparator ve devlet adamlarıyla Bizans'ta daha anılır bir kent halini almıştır.

Anadolu'da görevli Roma İmparatorluğu'na bağlı askerlerin bazen kumanya, askeri kıyafet ve konaklama gibi ihtiyaçları olurdu. Bu bağlamda Amorium'un magistratları askeri harcamalar için ekonomik sorumluluğun yükünü şehrin üst sınıfları arasında paylaştırmıştır. Amorium şehrinin finansal yükü zengin vatandaşların üzerinde olmasına rağmen, şehir veya yakınında yaşayan askerler yerel pazarlardaki mal değişimine aktif olarak katıldığı tahmin edilebilir.[187]

---

[184] Harl, 1987: 3; Miller, 1993:240; Katsari, 2002: 28.
[185] Calder, 1956: 9.
[186] Lightfoot ve Arbel, 2004: 5.
[187] Katsari, 2002: 28.

Şehirlerdeki zengin kişiler belirli bir komisyon karşılığında para basma konusunda da yardımcı oluyorlardı. Öte yandan Augustus dönemi (M.Ö. 27-14) boyunca Amorium şehrinde darp edilen sikkelerin sayısında, bronz sikkelerin üretiminde artış görünmektedir. Bununla birlikte kentin imparatora bağlılığın bir nişanesi olarak imparatorun portresi sikkelerde ön yüze eklenmiştir.

Sivil darphane tarafından çıkarılan Roma sikkeleri, en azından kent sakinlerinin müreffeh olduklarını gösteren ilave kanıtlar sağlarlar. Tabi ki, Amorium'un Roma döneminde Sardes, Efes veya Smyrna kadar kalabalık bir nüfusu yoktu. Kent daha çok benzer coğrafi özelliklere sahip Mylasa, Aphrodisias veya komşu Pessinus gibi daha küçük şehirlerle karşılaştırılabilir.[188]

Amorium kentsel merkez ile kırsal arasındaki ticaretin yanında, bölgelerarası ticarette de konumundan dolayı etkin bir rol oynamıştır. Örneğin Amorium'un güneybatısındaki Docimeium'da (İscehisar) önemli imparatorluk mermer ocakları mevcuttu. Docimeium'dan çıkan mermerler sadece yakın yerler için değil, Akdeniz ticareti için bile aranan ticari mal haline gelmiştir. Hatta Diocletian'ın Fiyat Fermanına göre en pahalı mermer türlerinden biri Docimeim ocaklarından çıkanlardı. Bu nedenle, egemen sınıf üyeleri de dâhil olmak üzere bazı Amorium vatandaşlarının mermer ticaretine aktif olarak katılmaları ve onlardan kazanç sağlamaları muhtemeldir. Benzer şekilde, şehrin tüccar kesiminden birileri, Phrygia sınırlarının ötesinde diğer yerlerle ticari ilişkiler içinde olmuş olabilir. Örneğin, Latince bir mezar yazıtı, Asya limanlarında toplanan % 2,5 özel ödemelerden bir şekilde sorumlu olan bir kişiden bahsetmektedir. Yazıttan elimizde sağlam kalan parçanın çevirisi şöyledir: "*Bellicus'un Ölmüş Ruhuna. Isochrysus, Asya limanlarından yüzde 2.5 oranında aidat ödeyen halka açık şirket ortaklarını Amorium'daki temsilcisi yaptı."* Bu bağlamda bu para giriş-çıkışından bir şekilde kent ekonomik açıdan faydalanmıştır.[189]

Aşağı Şehir Kilisesi'nin narteks tabir edilen giriş kısmının batı duvarında, 2002 yılı kazı sezonu sırasında, Roma döneminden kalan bir mimari parça devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Bir kamu binasına ait olduğu tahmin edilen parçanın

[188] Mitchell, 1993: 134.
[189] Harrison, 2001: 73; Ayrıca bu çalışmaların ayrıntılı listesi için bkz. Lightfoot, 2012: 470.

Julio-Claudianlar dönemine ait olduğu düşünülmektedir. İkinci kullanım olarak duvarda bulunan parça üzerindeki Latince yazıtta Tiberius (M.S. 14-37) ya da Claudius (M.S. 41-54)'ün[190] adları yer almaktadır.[191] (Resim-15)

Amorium'da yapılan arkeolojik çalışmalar sırasında bulunan Roma Dönemi seramik unsurlar Roma Amorium'una dair diğer kanıtlardır.[192] Yine yukarıda nekropol bölümünde bahsettiğimz M.S. II. ve III. yüzyıla tarihlendirilen mezar stelleride kentin Roma devrine ait önemli bilgiler vermektedir. Bu steller Roma dönemi yerleşimin büyüklüğünü göstermesi bakımından önemlidir.

Hıristiyanlığın kabulünden sonraki süreçte, İmparator Theodosius (M.S. 379-395) Galatya'nın güneybatısından Germa, Myrika, Eudokias, Pessinus ve Petinessos gibi psikopuslukları alarak, Frigya Salutaris'ten ayırdığı Amorium, Orkistos, Klaneos ve Troknades piskoposluklarıyla birleştirerek yeni bir eyalet oluşturmuştur. Bu yeni eyaletin adı Galatya Salutaris'tir. Eyaletin başkenti Pessinus olarak belirlenmiştir.[193]

2.3. Bizans Dönemi'nde Amorium

Roma Dönemi'nden başlayarak Erken Bizans Dönemi'ne kadar Amorium sürekli yükselen bir kent olmuştur. M.S. II. ve III. Yüzyıllarda küçük bir yerleşimken büyük bir aşama kaydeden kent, VI. yüzyılda imparatorluğun önemli şehirlerden biri haline gelmiştir. (Çizim-8) Anadolu'da Bizans'ın karakterini yansıtan bir kent durumuna gelmesiyse VII. ve VIII. yüzyılı bulacaktır.[194] Bu yüzyıllar İslam fırtınasının Sasani ve Bizans coğrafyasını etkisi altına aldığı zaman dilimleridir.

İslamiyet'in ilk yıllarında Müslümanlar Bizans İmparatorluğu'na sempatiyle bakmışlardır. İslam'ın daha dar bir alanda gelişim gösterdiği ilk yıllarda Herakleios Dönemi'nde yapılan Bizans-Sasani Savaşlarında, Müslümanlar ehli kitap oldukları için Bizanslıları, putperest Araplar ise Mecusi İranlıları tutmuşlardır.[195] Hatta Hz.

---

[190] Bu iki imparator kaynaklarda Iulius-Claudiuslar olarak geçen hanedana mensuplardır. Bkz. Kaya, 302-303.
[191] Lightfoot ve Arbel, 2004: 4.
[192] Lightfoot, 1994: 507.
[193] Ramsay, 1960: 243.
[194] Harrison, 1991: 262.
[195] Kur'an-ı Kerim'de yer alan Er-Rum suresinin ilk ayetleri bu açıdan oldukça dikkat çekicidir. "*Bizanslılar (Arapların bulunduğu bölgeye en yakın yerde) yenilgiye uğradılar. Hâlbuki onlar bu*

Ebubekir bu konuda müşriklerin ileri gelenlerinden Ümeyye Halef'le bahse girmiştir. Herakleios'un Ninova zaferiyle Sasanileri mağlup etmesi neticesinde bahsi kazanmıştır.[196]

Müslüman Arapların Bizans'a karşı duydukları bu sempatinin karşılıklı olduğunu söylemek için elimizde bir veri bulunmamaktadır. Ama dönemin şartları gereği platonik sayılabilecek böyle duygusal yakınlığın varlığı önemlidir.[197]

Hz. Muhammet'in Bizans imparatoru Herakleios'a gönderdiği İslam'a davet mektubu dini ve siyasi anlamda diyaloğun ilk somut örneğidir. Gönderilen mektuba gösterilen tepkiler –bazı mübalağalı unsurlar bir kenara bırakılırsa- bu mektupların kendini tanıtma ve karşılıklı kabul gibi olumlu sonuçları olduğu söylenebilir.[198]

Müslümanların başlangıçta Bizans'a karşı duyduğu sempati daha sonra hasmane bir boyut kazanmıştır. İslam orduları Mute Savaşı'nda (629)[199] Bizans ordularıyla karşı karşıya gelmiş ve böylece İslam-Bizans mücadelesi başlamıştır.

Hz. Muhammet'in vefatının ardından bu mücadele Hulefa-i Rasid'in dönemi diye anılan dört halife döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde İran, Suriye, Filistin ve Mısır çok kısa bir süre içerisinde İslam devletinin sınırlarına dâhil oldu. Yüzyıllarca süren Bizans-İran Savaşları her iki devleti de yıpratmış, bu suretle Müslüman Arapların yolu açılmıştır.[200] O zamana kadar askeri eğitim açısından tarihte benzersiz kabul edilen Doğu Roma'nın, askeri başarıları bakımından olumlu bir geçmişi olmayan, gücünü daha çok din kuvvetinden alan Arap kitlelerince ezilmesini halk şaşkınlık içerisinde izlemiştir.[201] Bizans için önemli toprak kayıpları verdiren Müslüman Araplar daha sonra, Küçük Asya olarak anılacak Anadolu sınırlarına dayanmıştır.

---

yenilgiden sonra üç ila dokuz yıl içinde galip geleceklerdir. Eninde sonunda emir Allah'ındır. O gün müminler Allah'ın yardımıyla sevineceklerdir." (Er-Rum 29/1-5)

[196] Avcı, 2003: 108.

[197] Koçak, 2007: 117.

[198] İslam kaynaklarına göre Herakleios'a gönderilen mektup şöyledir: *"Bismillahirrahmanirrahim. Allah'ın kulu ve elçisi Muhammet'ten Bizans İmparatoru Herakleios'a. Hidayete uyanlara selam olsun. İslam'ı kabul et ki, kurtuluşa eresin. Allah'ta ecrini iki kat versin. Eğer kabul etmezsen sorumluluğun altındaki insanların (çiftçilerin, tebaanın, Ariusçuların günahını sen çekersin*." Bkz. Avcı, 2003: 51.

[199] Aktan, 2007: 161.

[200] Ostrogorsky, 1999: 103;

[201] Karalidis, 2004: 24-25;

2.3.1. Emeviler Dönemi'nde Amorium'a Yapılan Seferler

Emeviler dönemi Muaviye Bin Ebu Süfyan'ın halife olmasıyla başlar. Muaviye Bin Ebu Süfyan İslam tarihi açısından tartışmalı bir figürdür. Fakat neredeyse bütün tarihçiler onun yaradılışı gereği akıllı kurnaz bir siyaset adamı olduğu konusunda hemfikirdir.[202]

Muaviye Bin Ebu Süfyan halife olmadan önce Şam'da valilik yapmıştı.[203] Valiliği döneminde bir donanma kurdurdu ve karadan da sürekli Anadolu içlerine seferler düzenledi. Anadolu'ya yapılan bu seferler ve kurulan donanma bize gösteriyor ki daha o dönemlerde bile Muaviye Bin Ebu Süfyan'ın hedefi İstanbul'du. İşte o hedefi Muaviye ve halefleri karadan gerçekleştirmek istediği zaman karşılarına bir engel çıkıyordu. O engel Amorium'du. Bu bağlamda İslam Peygamberine atfedilen zayıf bir hadiste kentin adının geçmesi dikkat çekicidir. Rivayete göre Hz. Muhammet *"Nikea'dan önce Amorium'u, Konstantinopolis'ten önce Nicea'yı ve Roma'dan önce Konstantinopolis'i fethedeceğiz"* demiştir.[204] Hadis'in sahihliği tarihçilerin direkt alanı değildir. Fakat zayıf ve ya uydurma olsa da kentin o dönemde bilinirliğinin anlaşılması bakımından peygambere atfedilen bu söz önemlidir.[205] Bununla birlikte dönemin dünyasının önemli 3 merkeziyle kentin birlikte anılması coğrafyayla alakalı bir durum gibi gözükmektedir. Sıralamaya baktığımızda Amorium, Nikea, Konstantinopolis ve Roma Arap coğrafyasına yakından uzağa doğru sıralanan merkezlerdir. Askeri açıdan fetih stratejisine uygundur. Gerçekten Amorium güçlü ve müstahkem bir duruş gösterdiği zaman imparatorluğun başkentini güneyden gelecek tehlikelere karşı korumuştur.

Muaviye Bin Ebu Süfyan Şam valisiyken 646 yılında Kapadokya'ya girerek Kayseri'yi haraç vermeye mecbur etti.[206] Buradan Frigya'ya yöneldi. Amorium

---

[202] Aycan, 1960: 65.
[203] Aycan, 1960: 83.
[204] Cheikh, 2012: 83.
[205] Ruhul Furkan Tefsirinin I. cilt 545. sayfasında *"Elbette Konstantiniyye fethedilecek*" hadisi tefsir edilirken Arapça "*Rüsvaylık*" kelimesinin analizinde kastedilenin Konstantiniyye(İstanbul), Rumiye(Roma), Amuriye(Amorium) şehirlerinin fethi olduğu zikredilmiştir. Gündoğan, 1999: 48.
[206] Uçar, 1990: 69.

şehrini almaya çalıştıysa da bunda başarılı olamadı. Buna rağmen çok sayıda esir ve ganimetle geri döndü.[207]

Yetkileri sınırlı bir yöneticiyken Bizans'a seferler düzenleyerek prestijini artıran Muaviye Bin Ebu Süfyan, halife olduktan sonra bu hedefi gerçekleştirmek için gerekli siyasal gücü eline geçirmişti. Politikayı iyi bilen halife aradığı fırsatı çok geçmeden bulacaktı.

II. Konstans bir isyan neticesinde Sirakuza'da 15 Eylül 668'de katledilmiştir.[208] O sırada Armeniaks stratejisti Saborius II. Konstans idaresine karşı isyan etmiş bulunuyordu.[209] Arap kaynaklarında hiç geçmeyen Saborius isyanı çok az anılan bir olaydır. Daha çok Bizans ve Süryani kroniklerinde tekrar edile gelmiştir.[210]

İmparator ve isyancı komutan halifeye birer elçi göndermişlerdir. Theophanes Muaviye'nin *"siz ikinizde benim düşmanımsınız; kim daha çok verirse ona yardım ederim"* dediğinden söz eder.[211] Saborius bu arada Hadrianopolis'e kadar ilerler. Fakat bir kaza neticesinde ölür. Bu arada halife, Fadele Bin Ubeydullah isimli bir komutanı isyancılara yardıma göndermiştir bile. Saborius'un ölüm haberini alan komutan Hexapolis'ten halifeye haber gönderir ve yardım ister. Bunun üzerine halife oğlu Yezid'i Fadele'ye yardıma gönderir.[212]

Bu olaylar sırasında Araplar geçici bir süre için Amorium'u ele geçirirler ve İstanbul'u kuşatırlar. Fakat takip eden kış şartlarında Bizanslılar Amorium'daki Arap karargâhını yok ederler.[213]

İstanbul'u kuşatmak için yapılan hazırlıklara Velid b. Abdilmelik (705-715) döneminde yeniden başlanmıştır. Velid'in 715'te ölümü kuşatma hazırlığını akamete uğratmamış, kardeşi Süleyman (715-717) bu projeyi devam ettirmiştir. 716 yılında halifeyle aynı adı taşıyan Süleyman adındaki bir komutan Amorium önünde kamp kurdu. Süleyman Amorium'u muhasara ettiğinde şehirde askeri birlikler yoktu.

[207]Ostrogorsky, 1999: 108.
[208]Ostorogorsky,1999: 114.
[209] Uçar, 1999: 80.
[210] Kaegi, 2000: 335.
[211] Theophanes, 1997: 489.
[212] Uçar, 1999: 81.
[213] Kaegi, 2000: 336.

Halkının cesareti ve surların dayanıklılığı sayesinden şehir uzun müddet direndi. Leo'nun Bizans imparatoru III. Theodosios'a (715-717) biat etmediğini ve bazı themaların stratagoslarının Leo'yu desteklediğini öğrenen Süleyman, tıpkı geçmişte Saborius'u kullandıkları gibi taht mücadelesinde onu desteklediklerini bir mektupla bildirdi. Arapların Leo'ya gösterdikleri bu teveccüh kuşatmanın kaldırılması için Amorium ahalisine bir umut oldu. Sıkıntı içerisinde olan halk surlardan büyük bir heyecanla olanı biteni anlamaya çalışmışlardı. Artık barış anlaşmasının maddeleri düzenlenmek üzereydi. Leo kendi askerleriyle ayrı bir yerde kamp kurarak Arap komutanlarıyla müzakere etmeye çalışıyordu. Aynı zamanda Amorium'a gizlice haber göndererek ve onları kurtaracağı vaadinde bulunarak şehir halkının moralini yüksek tutmaya çalışıyordu. Arapların asıl niyetinin kendisini kullanmak olduğunu anlayan Leo müzakereleri kilitleyerek zaman kazandı. Bir şekilde Amorium'da garnizon kurmayı başaran Leo oradan uzaklaştı. Kentin güvenliği sağlandıktan sonra bir dizi gelişmenin ardından İstanbul'da imparatorluk tacını giydi (717).[214]

Görülüyor ki Leo İstanbul'un güvenliğinin Amorium'dan sağlandığını çok iyi öğrenmiş, taht mücadelesinin o sıkıntılı ortamında bile hem halkın desteğini almış, hem de stratejik açıdan önemli olan bir kenti kaybetmeyerek kendi namına önemli bir başarı elde etmiştir. Akabinde Araplar'ın yaptığı İstanbul kuşatmasını da kolay atlatmıştır.[215]

Bu örneklerden anlaşılacağı gibi Araplar, daha çok ganimet ve esir almak için Anadolu'ya akınlar yapmaktaydılar. Bunun yanında Bizans İmparatorluğu'nun başkentini ele geçirmek için mücadele veriyorlardı. Dönemin iki önemli gücü birçok kez Amorium surları önünde karşı karşıya geldiler. Amorium tarihin bu döneminde önemli güç merkezlerinin mücadelelerinin izdüşüm alanı içerisinde kaldı.

741 yılında III. Leo öldü. Yerine oğlu V. Konstantinos geçti. İmparator Araplarla mücadele ederken Opsikon Theması'nın kumandanı Artavastos imparatorun ordusuna ani bir baskın yaptı. Konstantinos V mağlup oldu. Artavastos İstanbul'a giderek kendini imparator ilan etti. Kaçıp kurtulan Konstantinos bir zamanlar babasının bu themanın bölünmesiyle oluşturduğu Thrakesion Themasının

[214] Uçar, 1986: 77-78.
[215] Koçak, 2007: 118.

desteğini kazandı. 743 Eylül'ünde İstanbul'u kuşatarak tacını Artavastos'tan geri aldı.[216]

Emeviler döneminde Araplar Bizans'a karşı görece olarak önemli başarılar elde etmişlerdir. Gerek Bizans İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durum, gerekse Araplar üzerinde İslamiyetin geliştirdiği cihat ruhu bu başarıları kolaylaştıran etkenlerdir. Kısa zamanda toprakları genişleyen devlet artık çok uluslu bir imparatorluk olmuştu. Emevilerin, Arap devletinin yapısını hantallaştıran aşırı milliyetçi tutumu içerideki huzuru bitirmiş, muhalefetin güçlenmesine zemin hazırlamıştır. 749 yılında artık İslam Devleti'nin başında Emevi Hanedanı olmayacaktı.

2.3.2. Abbasiler Dönemi'nde Amorium'a Yapılan Seferler

Abbasilerin ilk yıllarında Bizans'ın maruz kaldığı baskı oldukça azaldı. Artık Bizans'ın Araplar'a karşı mevcudiyetini korumak için verdiği mücadeleler geride kalmıştı. Bizans-Arap mücadelesi bir sınır çatışması karakterini aldı ve bu arada inisiyatif Bizans'ın eline geçti. Doğuda Bizans artık taarruza uğrayan değil, taarruz edendi.[217]

Abbasiler Dönemi ve Amorium denilince akla ilk gelenler Amorium kent soylu kişiler olarak Bizans tahtını ele geçiren Amorium Hanedanı ve kentin 838 yılında Araplar tarafından kuşatılmasıdır. Bu imparatorlar yarım asra yakın imparatorluğun kaderini bir dönem ellerinde tutmuşlardır.[218]

Abbasi halifelerinin en ünlüsü kuşkusuz halife Harun Reşit'tir.(786-809) Harun Reşit dönemi'nde Anadolu'ya birçok sefer düzenlenmiştir.[219] Bu seferlerden bazıları Amorium ve Ankara civarına kadar ulaşmıştır.[220] Harun Reşit döneminde

---

[216] Uçar, 1990: 123.
[217] Ostrogorsky, 1999: 156.
[218] Amorium Hanedanı: 820-867 yılları arasında Bizans imparatorluğunda hüküm sürmüş hanedana verilen isim. Bu hanedan sırasıyla II. Michael, Theophilus ve III. Michael isimli imparatorlardır.
[219] Bizans tahtına imparator Nicephoros'un geçmesinden sonra Bizans-Abbasi ilişkileri bozulmuştur. Bardanes Tourkos isyanını fırsat bilen halife Bizans'ı cezalandırma maksatlı oğlu Kasım önderliğinde bir orduyu Anadolu'ya göndermiştir. Fakat Kasım'ın bu akınları dar bir çerçevede kalmış, Bizans'a zarar verememiştir. Koçak, 2015: 70.
[220] Halife Harun Reşit Amorium ve Ankara'ya yapılan kuşatmalar sırasında ele geçirilen kitapların kendisine getirilmesini istemiştir. Avcı, 2003: 193. Amorium'da kitaplara dair azda olsa ciltlemede kullanılan metal parçalar ele geçmiştir. Bkz. Lightfoot, 2014: 381-386.

Anadolu'ya yapılan askeri tacizler Bizans İmparatorluğunda kalıcı bir yıkım bırakmamıştır.

Halife Memun döneminde Abbasiler ve Bizans'ın mücadelesi çetin bir şekilde devam etmiştir. Theophilus Toroslar'ı geçerek Tarsus civarına kadar ilerlemiş, karşısına çıkan Abbasi kuvvetlerini yenerek 7.000 tutsakla geri dönmüştür. Bunun üzerine halife misilleme olarak 831 yılının Temmuz ayında Bizans seferine çıktı. Anadolu'nun önemli kentlerinden olan Herakleia'yı (Ereğli) aldı. Theophilus bu yenilgiden sonra diplomasiden anlayan hocası Ionnes Gramatikos'u Memun'a elçi olarak gönderdi ve barış istedi. Halife bunu kabul etmedi. 832 yılında yeniden Bizans seferine çıktı. Ertesi yıl Abbas adındaki bir komutanı Tyana Kalesi'ne Müslüman halkı yerleştirmek için gönderdi. Bu hareketi Memun kısır ve gündelik yağma akınlarından vazgeçtiği ve Anadolu'yu fethetme arzusunda olduğunun göstermiş oluyordu. Fakat aynı yıl içinde halifenin Zap Suyu kenarında ölmesi Theophilus'a rahat bir nefes aldırdı.[221] Yerine kardeşi Mutasım geçti.

Harun Reşit'in küçük oğlu Mutasım dönemi Amorium kenti için tam bir yıkımın habercisi olacaktır. Mutasım'ım Amorium kentine yaptığı sefer ve kuşatma şehre tamiri mümkün olmayan yaralar açacaktır.

Bilindiği gibi imparator Theophilus Amorium Hanedanı'nın ikinci imparatorudur ve yüksek ihtimalle bu kentte doğmuştur. Mutasım bu dönemde abisinin Anadolu politikasını tam anlamıyla devam ettiremedi. Çünkü başında Memun döneminden beri halledilemeyen bir sorun vardı. Babek İsyanı'nı Memun'dan devralmıştı. Bu meselenin halli için halife Afşin adındaki bir Türk komutanı görevlendirmişti. Afşin yıllardır halifeleri ve devleti sıkıntıya düşüren bu meseleyi halletti. Mutasım'da Afşin'in bu başarısını ödüllendirerek ona bir at ve hilat hediye etti.[222]

Araplar kendi iç meselesiyle ilgilenirken Bizans boş durmamıştı. Babek imparatora bir mektup göndererek[223] Abbasilere saldırmak için bundan daha uygun

---

[221] Yıldız, 1982: 508.
[222] Yıldız, 1974: 12; Sümer, 1987: 657.
[223] Sonunun yaklaştığını anlayan Babek, "*Arap Kralının ordularını gönderdiğini hatta terzisini (Cafer b. Dinar) ve aşçısını (Aytakh) gönderdiğini ve karargâhında kimsenin kalmadığı bilgisini verdi. Şöyle*

bir fırsatın olmayacağını dile getirmişti. Gerçekten de Abbasi kuvvetleri isyancı Babek'i yakalamak için mücadele ediyorlardı. Theophilus fırsatı değerlendirip Zibatra'ya (Doğanşehir) saldırdı. Theophilus, Zibatra'nın halkına onları esir ederek ve şehirlerini yıkıp yakarak saldırdı. Hemen Malatya'ya doğru ilerledi ve Müslümanların elinde olan çeşitli yerlerin halkına saldırdı. Kaynaklarda binin üzerinde Müslüman kadını köle yapıldığı ve Müslüman erkeklerin gözlerini kızgın demirle dağlandığı, kulaklarını ve burunlarını kesiidiği söylenir.[224] Bu olay Abbasi sarayında şok etkisi yarattı. İmparatorda bu zafer sarhoşluğuyla halifeye tehditkâr bir mektup yazdı. Bu durum karşısında daha da hiddetlenen halife ilgili görevliler tarafından yazılan cevabı uzun bularak imparatora şu sert ve kısa cevabı göndermiştir:

"Bismillahirrahmanirrahim. Mektubunu okudum, ne demek istediğini anladım. Cevabını duymakla kalmayacak, bizzat göreceksin. Kâfirler bu yurdun (dünyanın) sonunun kime ait olduğunu yakında bileceklerdir."[225]

İbn'ül Esir Amorium kuşatması ile ilgili şunları nakleder. *"... Mutasım Babek'i ele geçirdikten sonra Bizans memleketlerinden hangisinin daha muhkem ve zaptının daha güç olduğunu sordu. Ammuriye olduğunu söylediler. Ammuriye Hristiyanlığın merkeziydi ve aynı zamanda onlara göre İstanbul'dan daha mukaddes bir yerdi. İslamiyetin ortaya çıkışından beri buraya İslam orduları gelmemişti. Mutasım bir rivayete göre 222 (836), diğer bir rivayete göre 224 (838) yılında Samerra'dan hareket etti. Bu sefer için kendisinden önce hiçbir halifenin yapmadığı ölçüde büyük bir hazırlık yaptı."*[226]

Görülüyor ki İbnü'l Esir bazı noktaları yanlış bilmekte, hatalı bilgiler vermektedir. Fakat seferin halife tarafından ne kadar ciddiye alındığının gösterilmesi bakımından bu abartılı bilgiler önemlidir.[227]

---

devam etti. "Ona karşı savaşmak istiyorsan seni engelleyecek kimsenin olmadığını bil."" Al-Tabari XXXIII, 1991: 94.

[224] Al-Tabari XXXIII, 1991: 93.

[225] Avcı, 2003: 101.

[226] İbn'ül Esir, 1994: 419.

[227] Koçak, 2007: 121.

Hazırlıklarını tamamlayan Abbasi orduları iki koldan Anadolu'ya girdiler. Öncü birlikler Afşin'in komutasındaydı. Mutasım bu kuvvetlere Hades (Göynük) geçidi ve ya Malatya üzerinden Anadolu'ya girme emri vermiş, kendisi de Tarsus'tan ilerlemiştir.[228] Afşin'in kuvvetleri ile imparator Theophilus'un ordusu Dazimon'da (Turhal yakınlarında) karşılaştı. Bizans kuvvetlerinin taarruzu ile başlayan savaşın ilk başlarında Afşin'in birlikleri dağılma emareleri gösterdi. Çünkü Afşin'in gücü 10.000'i Türklerden oluşan, geri kalanları ise Arap ve Ermeniler'den müteşekkil 30.000 kişilik, değişik milletlerden oluşan esnek bir orduydu. Özellikle Arap ve Ermeni öncü birlikler çarpışmanın şiddetinden dolayı geri çekilmişlerdi. Fakat öğleye doğru Türklerden oluşan hareketli süvari birlikleri isabetli ok atışlarıyla çatışmanın kaderini değiştirdiler. Bu ani saldırı Bizans saflarını bozdu ve Bizans ordusu dağıldı. Hatta imparatorun yanında çok az sayıda asker kalmıştı. Theophilus bu kötü durumdan karanlığın basması ve yağan yağmur sebebiyle Türklerin kullandıkları yayların kirişlerinin gevşemesi sayesinde kurtuldu ve savaş meydanından kaçtı. Bundan sonra Mutasım ve Afşin kuvvetleri Ankara'da birleşerek Amorium'a hareket etti. 7 günlük bir yürüyüşün ardından Amorium'a ulaştılar. (1 Ağustos 838)[229]

Birliklerden Amorium'a ilk ulaşan Ashnas adındaki komutan ve askerleriydi. Ertesi gün Mutasım geldi. Bu noktada halife orduyu ikiye bölerek kenti kuşattı. O emrindeki komutanlarının birliklerinin gücüne göre şehir surlarından bulunan savunma kulelerinin her birine bölüştürdü. Bu arada Amorium'un sakinleri kalelerinin arkasında saklanmışlardı ve kendilerini en kötü duruma hazırlamışlardı.[230]

Amorium halkı Müslümanlardan birini önceden yakalamıştı. O kişi Hıristiyan olmuş ve onlardan biriyle evlenmişti. Fakat Müslümanların komutanını görünce açığa çıktı ve şehirden kaçtı. Mutasım'a geldi ve ona yağmurlarla oluşan bir göletin yer aldığı şehirde bir yer olduğunu söyledi. Yağmur yağınca su oraya dolmuş ve bunun sonucunda duvar rutubetten yıkılmıştı. Bizans imparatoru Amorium valisine mektup yazdı. O yeri yeniden inşa etmesini emretti. Fakat vali imparator İstanbul'dan yola çıktığında gelmesine biraz mesafe kalana kadar orayı inşa etmeyi

[228] Sümer, 1987: 657-658.
[229] Yıldız, 1974: 13-15
[230] Al-Tabari XXXIII, 1991: 108.

savsakladı. Vali, imparator bölgeyi gelince duvarın yanından geçip yapılmadığını görüp kızacak diye çok korktu. Onun için duvarın tamiratı için hünerli zanaatkârları gönderdi. Duvarın ön cephesi birini diğerinin üzerine koyulan taşlarla tamir edildi. Fakat duvarın arka yüzeyi şehri tutan tarafı molozlarla doldurudu. Sonra en tepesini sanki daha önce ordaymış gibi burç duvarı inşa ettirdi. O adamın verdiği bu bilgiden sonra Mutasım kendi çadırının o yerde kurulması için emir verdi. Duvarın yeniden inşa edilen bölümüne karşı mancınıklar kurdurdu.[231]

Bir dizi gelişmeden sonra Abbasi ordusu kente surun en zayıf yerinden girmeyi başardığında takvimler 12 Ağustos 838 tarihini gösteriyordu.(Resim-16) 12 günlük bir kuşatmanın ardından kent düşmüştü. Mesudi Amorium'un zaptından sonra Mutasım'ın İstanbul'a yürümek istediğini, fakat Bağdat'ta kardeşi Emin'in oğluna biat edildiğini duyunca seferi kesip Bağdat'a dönerek hesap sorduğundan söz eder.[232] Theophilus bu yenilgiden sonra panik içinde Avrupa'dan ve hatta Endülüs Emevileri'nden yardım istediyse de aradığı yardım gelmemiştir.

Theophilus bu yenilginin akabinde Mutasım'a özel bir elçilik heyeti gönderdi. Heyetle birlikte gönderdiği mektubunda krallar arasında savaş ve barışın, yenilgi ve zaferin öteden beri var olduğunu belirttikten sonra esir alınan 150 Bizanslı komutanın serbest bırakılması durumunda her komutana karşılık 100 Müslüman esirin serbest bırakılacağını bildirdi. Fakat heyetin halifeyi görmesi halifenin meşguliyetinden dolayı 6 ayı buldu. Mutasım uzun süre beklettiği için elçilerden özür diledi.[233] Hediyelerini kabul ederek elçilik heyetindekilerin gönüllerini aldı. Yalnız Amorium kuşatması sırasında esir alınan 42 asilzadeyi iade etmedi.[234]

838 kuşatması sonuçları bakımından önemli bir olaydır. Halifenin sefere çıkarken asıl amacının Amorium'u fethetmek olmadığı açıktır. Çünkü Amorium kentinde Abbasi devletinin konumunu güçlendirmek adına askeri açıdan bir Arap

---

[231] Al-Tabari XXXIII, 1991: 109.
[232] Mesudi, 1892: 473; Toprak, 1999: 136.
[233] Avcı, 2003: 191.
[234] Mutasım'ın askerleri Amorium'dan çekilirken yanlarında götürdükleri 42 subay ve asil kişiyi 5 yıldan daha uzun bir süre Tarsus'ta bir zindanda tutmuşlardır. Sonunda bu kişiler Samerra'ya götürülmüşler, idam edilerek Dicle Nehri'ne atılmışlardır. Bu kişiler her yıl idam edildikleri gün olan 6 Mart'ta Ortodokslarca anılırlar. Bu olay IX. Yüzyılın ünlü ilahi yazarı Joseph'in bir ağıtına da konu olmuştur. Tafsilat için bkz Dermitzaki, 2010: 141-162.

garnizonu ve ya demografik yapıyı değiştirmek için bir iskân hamlesi yapmamıştır. Sadece yağmayla meşgul olmuş ve Zibatra kentinin intikamını almıştır.[235]

IX. yüzyılda Bizans İmparatorluğu büyüyüp güçlenirken, Arapların gücü zayıflıyordu. Mutasım'ın kendisine karşı bir isyan hazırlığının olduğunu duyması ordunun acilen dönmesini gerektirdi. Bu yüzden yenilgi Amorium'un yağmalanması, can kaybı, binaların zarar görmesine rağmen Bizans İmparatorluğu üzerinde geçici bir etki yaptı. Ancak Amorium'un yağmalanması imparator Theophilus üzerinde derin bir teessür bırakmıştır. 838 kuşatmasının Bizans tarihinde bir diğer etkisi halkın büyük tepki gösterdiği "İkona Kırıcılık" hareketinin sonunu getirmesidir. Bu bakımdan Bizans tarihi bakımından bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Kuşatmadan beş yıl sonra kutsal kabul edilen ikonalar yeniden kiliselerde yerlerini almıştır. Bu olayın Yunan Kilisesi'nin gelişimine, Ortodoks Hristiyanlığı tarihine ve Doğu Avrupa sanatının kendine yeni bir yön bulmasında etkili olduğu söylenebilir.[236]

Yazılı kaynakların tamamı Amorium'un surları da dâhil, kiliselerin ve binaların çok zarar gördüğünden bahsetmektedir. Bu yıkımdan sonra Anatolikon Themasının başkenti Amorium'dan Polybotus'a taşınmıştır. Şehrin kendini toparlamasının uzun bir süre aldığı ortadadır. İmparatorluk yetkililerinin kentin toparlanması adına fazla bir şey yapmaması da oldukça dikkat çekicidir. Muhtemelen Bizans İmparatorluğu için kara bir leke olarak kabul edilebilecek bu olayı unutmak adına kent bir dönem gözden uzak tutulmuştur. Bu durum 838 yılında Amorium'la aynı akıbeti yaşayan Ancyra içinse tam tersidir.[237] Ancyra'nın 862 yılında III. Michael'in emriyle surları yeniden inşa edilmiştir. İmparatorluğun Amorium'a ilgisiz kalması pek çok tarihçiyi yanılgıya düşürerek, kentin Arap istilasından sonra kendini toparlayamadığı algısını yaratmıştır. Buna rağmen yapılan kazılar ve arkeolojik veriler yazılı kaynakların bu açığını kapatmayı başarmıştır.[238]

---

[235] Ünlü Arap şairi Ebu Temmam Mutasım'ın Amorium zaferi için bir kaside yazmıştır. Kaside için bkz. Badawi, 1978: 43-56.

[236] Lightfoot ve Lightfoot, 2007: 57.

[237] Trealdgold, 1997: 573.

[238] Amorium kazıları sonucunda kent ve Bizans tarihi bakımından oldukça değerli bilgileri gün ışığına çıkmıştır. Kazılar başlamadan önce 1980'de Cyril Mango "*Amorium'un hiç incelenmediğini ancak oldukça küçük bir yer olduğunu gösteren kalıntılarının hala ayakta olduğunu*" demiştir. Mango, 1980: 71-71; Fakat kazılardan sonra bile arkeolojik kanıtlara dayanmayan ancak yetersiz yazılı kaynaklar üzerinden Amorium'un üzerine önyargılı değerlendirmeler yine devam etti. Örneğin Herrin,

Kent kendini 838 yıkımından sonra biraz da jeopolitik konumunun avantajıyla toparlamayı başarmıştır. Ancak 931 yılında Amorium bir kez daha Arapların saldırısına uğramıştır. Tarsus emiri Thamal tarafından kent ateşe verilmiştir. IX. yüzyılın sonlarında Bizans artık daha güçlenmeye başlamıştı. Artık Bizans en iyi savunma hücumdur taktiğini güdüyordu. Onun için Anadolu platosunda doğu ve güney sınırı hariç askeri olaylar artık vuku bulmuyordu. Kent bu sürece bağlı olarak imparatorluğunun başkentinin korunmasında siper vazifesi görmek yerine eskiden taşıdığı askeri ve stratejik önemini yeniden kazanarak imparatorluğun sınırlarını Doğu Anadolu içlerine, Mezopotamya ve Suriye doğru genişletmek için yapılan seferler sırasında bir askeri mühimmat tedarik noktası olmuştur.[239]

2.3.3. Selçuklular Dönemi'nde Amorium'a Yapılan Tek Sefer ve Kente Türklerin Yerleşmesi

Arkeolojik bulgular X. ve XI. yüzyıllarda huzur ve refahın kente hakikaten geri döndüğünü ortaya koymuştur. Şehrin surları dışına[240] doğru yeni evler inşa edilmiş, yerel endüstri yeniden kurulmuş, şehrin yeniden zenginleşmesine doğru orantılı olarak kiliseler için bol bol para harcanmıştır. Bu durum Selçuklu Türkleri'nin gelişine kadar sürmüştür. 1068 yılında Amorium'a yapılan bir akın kente hala değerli bir ödül gözüyle bakıldığının kanıtı niteliğindedir. 1071 öncesinde İç Batı Ege'de bir şehir olan Amorium'a kadar küçük bir birliğin ulaşması Anadolu'da o dönem ki nüfus azlığının bir göstergesi olarak yorumlanabilir.[241]

Selçuklular zamanı Türklerin, Müslümanların siyaseten liderliğini yaptığı, İslamiyet'in hamisi konumuna geldiği önemli bir dönemdir. Selçuklular için bu dönemin en büyük sorunu Orta Asya'dan kopup gelen göçebe Türklere yer bulmaktı. Gelen bu insanlar için en uygun yer kuşkusuz Anadolu'ydu. Çünkü yapılan savaşlar ve çekilen sıkıntılar neticesinde Anadolu'nun nüfusu düşmüştü. Bu nedenle bazı Selçuklu komutanları Anadolu'ya keşif ve ganimet amaçlı çok sayıda akın

---

"*burasının II. Michael'in kökeni için iyi bir yer olduğuna öne sürülemez*." demiştir. Herrin, 2002: 176; Haldon'da, Amorium'u özellikle, Bizans erken ortaçağı boyunca "*çok küçük*" bir kent olarak tanımlamıştır. Haldon, 1997: 113; Amorium şehrinin tarihi yazılırken yapılan yanlışlıklar için bkz. Lightfoot, 2012: 469-491.

[239]Lightfoot ve Lightfoot, 2007: 60.

[240]Şehir surlarının detaylı bir çalışması için bkz. Ivıson, 2012: 5-151.

[241] Koçak, 2017: 80.

yapmışlardır. O sırada imparator X. Constantinos ölür. Eşi Eudokia bu büyük sıkıntıyı bertaraf etmek için imparatorluğun başarılı ve karizmatik komutanlarından Romanos Diogenos'le 1 Ocak 1068 tarihinde evlenir.[242]

Aynı yıl içinde Selçuklu devletinin başında bulunan Sultan Alparslan Afşin adındaki bir komutanıyla ters düşer. Afşin[243] sultanın gazabından korktuğu için Anadolu içlerine ganimet amaçlı bir akın yapar. Bu akın Amorium'a kadar ulaşır. Ahlat üzerinden Anadolu'ya giren Afşin ve Ahmet Şah adlı diğer bir komutan Sakarya havzasından Amorium'a ulaşarak kenti zapt ve tahrip ederler. Bu duruma son derece sinirlenen İmparator Diogenos, Afşin ve adamlarının yolunu kesmek için harekete geçse de oldukça süratli hareket eden Türk birliklerini yakalayamadan başkente geri dönmek zorunda kalır.[244]

Afşin'in Amorium'u nasıl zorlanmadan ele geçirdiğini Sıbt İbnülcevzi şöyle anlatıyor: *"Bizans İmparatoru büyük ve değerli bir patriği hapse attı. Bunu haber alan patriğin kardeşi imparatorun izlemelerinden kaçmakta idi. Patrik, bu sıralarda Anadolu'da, gazilerle akınlarda bulunan Emir Afşin'e rastladı; ona kardeşinin hapse atıldığını bildirdi ve ayrıca Amuriye'ye (Amorium) girip şehri kendisine teslim edeceği hususunda and içti. Derhal harekete geçen patrik beraberinde iki haç ve bazı Rumlarla birlikte Amuriye'ye geldi. İçeridekilere "Bizans İmparatoru bölgenizi tahrip ve yağma eden Türk gazilerine karşı beni, sizlere yardım için gönderdi" haberini yolladı. Bunun üzerine patrik, beraberindekilerle birlikte Amuriye'ye girdi ve şehre hâkim oldu. Çok geçmeden Afşin, anlaşma gereğince, şehre girdi; pek çok tutsak ve mal ele geçirdi."*[245]

Kaderin garip bir cilvesi şehir 230 yıl arayla aynı adı taşıyan bir başka komutan tarafından zapt ve tahrip edilmiştir. Ama yine de arkeolojik veriler kentin 1068 yılından sonra da yoğun şekilde kullanıldığını göstermektedir.

1071 yılında ünlü Malazgirt Savaşı'nın akabinde Türkler Anadolu'ya kitleler halinde girmeye başlamışlardır. Örneğin Ancyra 1073 yılında feth edilmiş, 1080 civarındaysa Nicaea Anadolu Selçukluların ilk başkenti olmuştur. Fakat I. Haçlı

[242] Norwich, 2013: 271.
[243] Urfalı Mateos, 2000: 133.
[244] Köymen, 1998: 261.
[245] Sevim, 1990: 24.

Seferi sonunda Selçuklular geri çekilerek Konya'yı başkent yapmışlardır. Bizans İmparatorluğu hala Anadolu'nun kuzey ve batısına sahipti, Anadolu Selçukluları ise Güney ve Doğu Anadolu'yu kontrolleri altına almışlardı. Amorium iki güç arasındaki sınır bölgesinde yer almaktaydı. Bu bakımdan kentte hatırı sayılır bir nüfus azalması olmalıdır. Yalnız arkeolojik veriler bir dönem Türklerin ve Bizanslıların birlikte yaşadıklarını göstermektedir.

Ebu'l Fida ünlü coğrafya eserinde *"Amuriye, büyük bir şehirdir. Güçlü/sağlam bir kaleye sahiptir. Bu kale şehrin içindedir. Halkının büyük çoğunluğu Türkmendir. Bağ ve Bostan'ı azdır. Birkaç çeşmesi ve nehri vardır. Adı tarihlerden gelmiştir. Mutasım tarafından kuşatılan şehir burasıdır" demiştir.*[246] *Aslında Ebu'i Fida "halkının çoğu Türkmendir"* diyerek az sayıda da olsa yaşayan bir Rum nüfusunun varlığına işaret etmiştir.

Malazgirt Savaşı sonrası yerli nüfus Frank ve Normanlardan oluşan birliklerle de mücadele içindeydi. Bilindiği gibi Norman savaş kahramanı Roussel de Bailleul 1073'te Anadolu'nun göbeğinde bağımsız bir devlet kurma teşebbüsünde bulunmuştu. Bizans ordusu ile Roussel'in kuvvetleri Amorium civarında karşı karşıya geldiler. Steven Runciman 1097 yılında olan I. Haçlı Seferi'nin yol güzergâhından bahsederken Amorium'dan geçen klasik yolun sadece hareketli atlı birliklerce kullanıldığını iddia etmiştir. Doğal olarak I. Haçlı Seferinde ordunun Amorium'dan geçmediğini ileri sürmüştür.[247] Kanaatimizce bu zorlama bir yorumdur. Haçlı ordusunun Amorium'dan geçen Bizans ana yolunu kullanması daha mantıklıdır. Aynı şekilde 1147'de Alman İmparatoru III. Conrad Dorylaeum'dan Philomelium'a gitmeye çalışırken Amorium'dan geçen yolu kullanmıştır.[248]

Daha sonraki süreçte kent yavaş yavaş terkedilmiştir. XVI. Yüzyılda kentin adı Osmanlı belgelerinde Hisarcık olarak geçmektedir. Fakat kentin yeni sakinleri muhtemelen eski ihtişamlı günlerinden bihaberdiler. Yukarı şehir Höyüğü üzerinde

[246] Ebu'l Fida 1930, 435; Ebu'l Fida XIII. Yüzyılda yaşamış bir Arap coğrafyacıdır. Lightfoot eserinde Amorium'a dair düşülen son kaydın XI. yüzyılda yaşamış Harevi'ye ait olduğunu söylemiştir. Lightfoot ve Lightfoot 2007, 64; Abu'l Fida eserini 1316-1321 tarihleri arasında kaleme almıştır. Bununla birlikte Farsça bir eser olan 1281 tarihli İbn Bibi'nin Selçukname'sinde de Amorium'a dair bir atıf vardır. İbn Bibi 2007, 251; Ancak görüldüğü üzere gözlemlediğimiz son kayıt Ebu'l Fida'ya aittir.
[247] Runciman, 1998: 140-141.
[248] Koçak, 2017: 82.

XVIII. Yüzyıla tarihlenen küçük bir Türk yerleşimi olduğu kazılardan anlaşılmıştır.[249] Kentin bugün ki sakinlerini 1892 yılında Balkanlar'dan gelen muhacirlerdir. O tarihten itibaren Hisarköy adıyla anılmaya başlanmıştır.

[249] Lightfoot, 1998: 81.

III. BÖLÜM

BİZANS VE ARAP EDEBİYATI'NDA AMORİUM

3.1. Bizans Edebi Metinlerinden Amorium

Bizans edebiyatı, Antik dönem edebiyatının devamı niteliğindedir. Nasıl Bizans İmparatorluğu'nda tarihi süreç düz bir çizgi gibi Antik Yunan ve Roma'nın devamı niteliğinde akmışsa, edebiyatta da durum bundan farklı değildir. Pagan inancın ortadan kalkması ve akabinde Hıristiyanlığın kabul edilmesiyle, yeni din halkı ve devleti dizayn etmeye başladı. Tabi her sosoyolojik ve tarihi değişim gibi bu durum birden bire olmadı. Eski inançlar ve adetler boyut değiştirdi ve zaman içerisinde farklı bir yol izleyerek içselleştirildi. Bizans edebiyatı da böyle bir ilerleme ve değişim sürecinden nasibini almıştır. Pagan edebiyat hemen unutulmamış, zaman içerisinde Hıristiyan düşünüşü bu alanda kendini hissettirmiştir. Bu anlamda Bizanslı yazarlar bu aktarım ve muhafaza esnasında etken bir rol üstlenmişlerdir.[250]

Bizanslı yazarların halk diline en yakın olarak kaleme aldığı eserler destanlar ve ilahilerdir. Bu bağlamda Bizans edebi metinlerinin önde gelen bu iki türünde de Amorium'dan bahsedilmesi kente gösterilen ehemmiyetin nişanesi gibidir.

3.1.1. Digenes Akrites Destanında Amorium

Destanlar insan topluluklarının kültür hafızalardır. Süslü ve abartılı dillerinin yanında tarihi hakikatleri de bünyelerinde barındırırlar. Bu bağlamda Arap-Bizans mücadelesinin canlı bir şekilde işlendiği ve Bizans'tan ele geçen tek destan olan Digenes Akrites, kuşkusuz sadece edebiyatçıların ilgi alanı içerisinde değil, tarihçilerinde çekim alanındadır.

Kahramanının adıyla anılan bu destanda kahramanın babası bir Arap Emiridir. Bu Arap Emiri'nin oğlu olan Digenes Akrites bir kadına sevdalandığı için din değiştirmiş ve Hıristiyan olmuştur. Fakat kahramanımız ilginçtir, artık farklı bir dinden olmasına rağmen Müslümanlarla mücadele etmemiştir. Mücadelesi daha çok Hristiyan suçlularladır. Bu bağlamda kimi tarihçiler bu destanı milli destan

[250] Mango, 2008: 275.

kategorisine sokmazlar.[251] Bunun tersi olarak, Digenes Akrites Müslümanlarla ve ya paganlarla savaşmasa da, doğru inancın tesis edilmesi için mücadele etmiş örnek bir Hıristiyan olarak gören araştırmacılar da vardır. Bu araştırmacılar Digenes Akrites'i bir tür savaşçı aziz[252] olarak nitelendirmişlerdir.[253]

Digenes anne tarafından Bizanslı, baba tarafından Arap'tır. Bu yüzden *çift soylu* ve ya *iki kan taşıyan* anlamına gelen *"Digenes"* lakabını almıştır. *"Akrites"* ünvanının anlamıysa *uç beyi*dir. Destandaki hadiseler IX. yüzyıldan, 1071 Malazgirt Savaşı'na kadar geçen süreyi kapsar. Destan 1084-1146 tarihleri arasında yazıya aktarılmıştır.[254]

Destana göre Digenes daha küçüklüğünden beri üstün savaşçı yeteneklere sahiptir. Sadece kötü insanlarla değil, vahşi hayvanlarla da dövüşmüştür. Bir dizi olayın ardından komutan Dukas'ın kızı Evdokia'yla evlenerek Hıristiyan olmuş ve Akrites ünvanını almıştır. Digenes, Bizans'ın doğusunu korumak için Arap sınırına hareket etmiştir. Destanda Digenes'in buradaki maceralarından söz edilir. Eserin son bölümünde Digenes ve eşinin ölümü betimlenir.[255]

Destanda isimleri zikredilen kentler Bizans-Arap sırınının kesişme noktalarıdır. Dolayısıyla destan özellikle İslam-Bizans micadelesi ve Bizans thema sistemi üzerine çalışma yapan bütün araştırmacılar için önem arz eder.

Kuşkusuz Bizans Anadolu'sunun önemli kentlerinden olan Amorium'da destanda kendine yer bulmuştur. Destanda üç yerde Amorium(Amorion), bir yerde de Anatolikon Teması geçmektedir:

"Övgüler ve ganimetler elde etti başarıyla

üç kez kutsanmış Hükümdar Akrites,

en cesuru ve en soylusu,

gücü tanrı vergisi

tüm Suriye'yi dize getiren, 5

[251] Dietrich, 2010: 1.
[252] Bizansta asker azizler için bkz. Yalçın, 2008: 193-208.
[253] Elizbarashvili 2010: 454.
[254] Dietrich, 2010: 1; Tural, 2014: 147.
[255] Ozansoy, 2009: 10.

Babylon'u ve Kharziane'nin tamamını,

Ermenistan'ı ve Kapadokya'yı,

Amorion'u ve İkonion'u da,

o ünlü ve hala güçlü kaleleri olan,

heybetli ve sapasağlam, 10

Ankyra'yı diyorum ve tüm Smyrna'yı da

hatta denizlerden gelip karaları da."[256]

Dizelerden anlaşılacağı gibi Amorium, Anadolu'nun ve Mezopotamya'nın ünlü ve güçlü şehirleriyle birlikte anılmıştır. Destandaki olayların IX. yüzyılla, Malazgirt Savaşı arasındaki dönemi kapsadığı göz önüne alınırsa ve eserin yazıya geçirilmesi XII. yüzyıl içinde olduğu düşünülürse, hala kentin azalan nüfusuna rağmen bilindiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda destanın son dönem Arap coğrafyacıları Harevi ve Ebu'l Fida'nın kayıtlarının yanı sıra arkeolojik verileri de doğrular nitelikte olduğu anlaşılmaktadır.

"Size gerçeği anlatırken biraz kibirli görünebilirim;

Suriye'nın tamamını ele geçirdim ve Kufah'ı aldım,

Herakleia'yı dümdüz ettim.

Amorion ve İkonion'dan geçerken 295,

Sayısız haydutu ve vahşiyi dize getirdim.

Karşıma ne komutanlar çıkabildi ne de ordular

Ama dünyalar güzeli bir kadın beni alt etti."[257]

Yukarıda Amorium'un geçtiği dizelerin bulunduğu bölüm Digenes'in henüz Hıristiyan olmadan önceki faaliyetlerini anlatıyor. Müslüman bir komutanken akınlar düzenlediği yerlerin listesini çıkartıyor. İlginç olan Digenes'in Müslüman Arapların ve sonraki dönemde Türklerin yoğun şekilde saferler yaptığı şehirlerin isimlerini

[256] Digenes Akrites, 2009: 19.
[257] Digenes Akrites, 2009: 37.

vermesi. Bu durum aynı zamanda Bizanslıların kollektif hafızasında bahsi geçen yerleşim yerlerinin Araplar ve Türklerce kuşatılması ve yağmalanmasının unutulmadığının bir göstergesi niteliğindedir.

"Unuttun mu, çocuğum, dedenin yaptıklarını,

kaç Romalı'yı öldürdüğünü, kaçını esir aldığını? 255

Hapishaneleri Romalı soylularla doldurmuştu.

Unuttun mu çocuğum babanın yaptıklarını?

İkonion'a saldırmış, en az Amorion kadar uzaktaki,

Nikomedia'ya ulaşmış, Prainetos'u ele geçirmişti

Deniz kesmeseydi önün daha da ileri giderdi."[258] 260

Burada Digenes Akrites'in annesinin oğluna yaptığı sitemleri görmekteyiz. Akrites'e annesi, din değiştirmesi yüzünden kızmaktadır. Kendisine ailesinin eskiden yaptığı kahramanlıkları hatırlatarak, geri dönmesini istemektedir. Dedesinin Nikomedia'ya (İzmit) yaptığı seferi söylerken mesafeyi*"en az Amorium kadar uzak"* betimlemesiyle güçlendirmesi önemlidir.[259]

"Asil soylu Roma neslinin Anatolikon bölgesindeniz. 265

babamızın soyu Kinnamades'e dayanıyor,

annemiz bir Doukas'tır, Konstantine sülalesinden.

Kuzenlerimiz ve amcalarımızla birlikte soyumuzda on iki komutan

vardır,

biz ise kız kardeşimizle birlikte altı kardeşiz."[260]

---

[258] Digenes Akrites, 2009: 273.

[259] Dizelerin devamı daha da ilginçtir.
"…Sen ise kopup gittin akrabalarından
asil soylu dostlarından, Romalı bir kızın aşkı için.
O domuz yiyen nasıl ayarttı böyle seni
inancına ve tüm Suriye'ye yüz çevirmeni sağlayacak kadar?
Ahırında tuttuğun ve köle olarak sahip olduğun kızı
hanımın yaptın" Digenes Akrites, 2009: 273- 275.

[260] Digenes Akrites, 2009: 35.

Yukarıdaki dizelerde Akrites'in âşık olduğu kadının memleketi ve sülalesine dair bilgiler yer almaktadır. Bilindiği gibi Anatololikon Teması'nın başkenti Amorium'dur ve burası askeri bir merkezdir. Asil bir soydan gelen ve sülalesinde çok sayıda komutanın bulunduğu bu aile büyük ihtimalle Amorium'lu olmalı ve ya en azından bu kentte ikamet etmelidir. Destanda buna dair net bir bilgi bulunmasa da, ailenin Amoriumlu olması kuvvetli bir ihtimaldir.

Görüldüğü gibi Bizans'ın doğu sınırına dair olayların, şiir diliyle anlatıldığı bir destanda dahi Amorium kenti geçmektedir. Bu bağlamda kentin Bizans ve Arap halklarının hafızasında eski önemini yitirse dahi, tarihten gelen gücüyle yine hatırlandığını söylememiz mümkündür.

3.1.2. Amoriumlu 42 Aziz'in Bizans Edebiyatı'na Yansıması

838 yılında Amorium'un Müslüman Araplarca kuşatılması ve tahrip edilmesi yalnızca kentin hafızasında değil, Bizans İmparatorluğu'nun da derinden sarsılmasına neden olmuştur. İmparatorun bu kentte doğmasının yanında Anadolu'nun en büyük kentinin bu kadar kolay düşmesi ve imparatorluk ordularının Abbasi öncü birliklerince kolaylıkla bertaraf edilmesi, halkı ve devleti güvenlik korkusu içerisine sokmuştur. Bununla birlikte kentin önde gelen asilzadelerinin esir alınması ve altı buçuk yıl sıkıntılar içerisinde yaşamaları dini metinlere yansımıştır.

Martyrion metinleri olarak anılan bu eserlerde din uğruna büyük acılar çekerek ölenlere büyük övgüler vardır. Edebi ve şiirsel bir dille yazılan bu kitaplar, insanlara Allah'a ulaşmak için çekilen çilenin kutsallığına dair telkinlerde bulunulur, başta Hz. İsa'nın çektiği çile ve paganların işkenceleri neticesinde ölen azizlerin hikâyeleri övücü bir üslupla anlatılırdı. Acı çekme üzerine sayısız söz mevcut olduğu için İncil bu öğretinin temel referans kaynaklarının en önemlisini oluşturuyordu.[261]

Amorium'da esir alınan tutsaklar Tarsus'ta bir hapishanede altı buçuk yıl beklemişlerdi. Kayıtlardaki abartılı ifadelerle açlık ve susuzlukla boğuşan kişilerin

[261] İncil'de birçok yerde acı çekenlere övgü vardır. *"Ama Tanrı acı çekenleri acı çektikleri için kurtarır, düşkümlere kendini dinletir." "İyi oldu acı çekmem. Çünkü kurallarını öğreniyorum*." "Çünkü kendisi denenip acı çektiği için denenenlere yardım edebilir." Bkz. Stmaps, 2009: 683, 786, 1731.

nakli 16 Eylül 845'te gerçekleşti.[262] Ancak, sayıları 42 olan Bizans ordusu komutanları ve diğer Bizans subayları mahkûmiyetin sıkıntılarından kurtulanlar arasında değildi. Çünkü onlar aynı yılın 6 Mart günü, Anatolikon Theması generali Aelios ise 838-839 yılları arasında arasında idam edilmişlerdi.

İnfazlarından bir yıl sonra şehit ilan edilen 42 seçkin Bizans esirinin (6 Mart 845) vakasını yorumlama girişimini tamamlamadan önce, Amorium''un stratagosu Aetios'un başına gelenlere değinmek gerekmektedir.

Aetios hakkındaki bilgiler, Amorion kuşatması ve fethini anlatan tarihçi ve vakayiname yazarlarının ifadeleriyle sınırlıdır. Onun hakkında çağdaş kaynaklar soylu bir Anatolikon thema generali ve Amorion kentini savunurken ele geçirilen subaylardan biri olarak söz etmektedirler. Sivrihisar'da Aziz Meryem'e ithaf edilen bir kilise kitabesinde Aetios'tan bahsedilmekte ve G. Schlumberger tarafından kendisine atfedilen bir mühür bulunmaktadır. Askeri liderlerinin geri kalanı ile birlikte ele geçirildiğinden söz eden bazı tarihi kaynaklara ve bunların yazarlarının onlarla birlikte şehitliğe ulaştığını düşünmelerine karşın adı Martyrion metinlerinde geçmemektedir.[263]

Bu metinlerin arasında sadece A ve B, beş şehidin adını (Theodoros Krateros, Konstantinos Baboutzikos, Kallistos Melissenos, Theophilos ve Vassois) ve C üçünü (Theodoros, Konstantinos, Kallistos) başlıklarında taşımaktadır. Geriye kalan otuz yedi şehit bunlara "eşlik edenler" olarak anılmaktadır. Asıl Martyrion metinlerinde yalnızca beş kişiye direkt referans yapılmıştır. Bunlar Theodoros Krateros, Konstantinos Baboutzikos, Vassois, Kalllistos Melissenos[264] ve Theophilos'dur. [265]

---

[262] Esir değiş-tokuşu için pazarlıklar günlerde sürdü. Halife babası Mutasım'ın *"Biz Araplarla Hristiyanları denk tutup mübadele edemeyiz"*sözünü söylemedi. Bir esire karşı bir esir şeklinde bir anlaşma istedi. Halifenin bu isteği sonunda kabul gördü. Bizans'ın elindeki Arap esirlerinin sayısı 4.362'ydi. Buna mukabil Abbasilerin elinde o kadar Bizanslı esir yoktu. Halife bu esir mübadelesinden o kadar ısrarcıydı ki sıradan insanların evlerindeki Rum köleleri satın aldı ve sarayındaki Rum cariyeleri dahi takasta kullandı. Fakat Müslüman esirlerin Mutezile doktirinine inanan insanlardan seçilmesine dikkat edilmesi hususunda adamlarını uyardı. Bkz. Ebu'l Ferec, 1999: 230-231.

[263] Dermitzaki, 2002: 151-152.

[264] Kallistos Melisenos aslında Amorium kuşatması sırasında esir alınmış bir Bizanslı değildir. O Pavlikenlerle mücadele için gönderilmiş, *comes* ünvanına sahip bir askerdi. Bu mücadelede esir düşünce bir şekilde Abbasiler'in eline düştü ve Samerra'ya götürüldü. Dininden dönmediği için orada diğer esirlerle idam edildi. Hamilton vd., 2011: 127.

[265] Vasilievskij ve Nikitin: 1905: 214.

Öte yandan, bazı Bizans kronikleri Martyrion metinlerinin tersine, Aetios'u listeye dâhil etmektedir. John Skylitzes, beş liderden yalnızca üçünün adını vermekte ancak Aetios ve Theophilos'u dışarıda bırakmaktadır. Mesudi'nin ilgili eserinde Aiteos'un bu 42 kişinin içinde olmadığı ve idam edildiği açıktır. Bu bağlamda diğer Bizans Kroniklerine göre Skylitzes'deki kayıt daha muteberdir.[266]

Martyrion metinlerinin çoğuna göre, özellikle mahkûmların halifenin inancını son olarak reddetmesinin ardından, infazlarının halka açık yapılmasına karar verilmiştir. Bu yüzden tutulduklarını düşündüğüm Tarsus cezaevinde başlarının kesilmesi yerine, tutsaklar Dicle nehri kıyılarındaki bir bölgeye götürüldüler[267] ve burada halifenin ve ülkenin her tarafından buraya toplanan muazzam bir Müslüman ve Hristiyan kalabalığın huzurunda idam edildiler.

A, Z ve M Martyrion metinlerinde Bizans subaylarının tutukluların geri kalanıyla bir arada tutulduğu ve Arapların onları İslam'a davete ikna etmeye çalışmadan hemen önce bu kalabalığın arasından çıkardıkları açıkça belirtilmektedir. İdam edilmeden kısa süre önceye kadar diğer tutsaklar ile birlikte tutulmuş fakat başkente götürülmemişlerdir. Götürülmeleri her iki olasılıkta da halifenin propaganda amaçlarına uygun olmak zorundaydı. Çünkü soylu Bizanslılar kamuoyu önünde İslam'a[268] geçtiğinde ya da aksine, idam edildiklerinde, infaz alanına sadece Hıristiyanların değil, aynı zamanda Arapların da akın etmesi halifenin mesajını Araplara da iletmeyi amaçladığına dair bir işarettir.[269]

Vasık Mutezile[270] doktirinini kabul ettirmek için sert ve acımasız yollara başvurmaktan çekinmeyen bir idareciydi. Bu bağlamda Amoriumlu 42 esirin infazlarını doktirin bağlamında düşünmek daha mantıklıdır. Vasık ve öncülleri bu görüşü kabul etmeyen kendi vatandaşlarına ve dindaşlarına dahi çok acımasızdırlar. Bununla birlikte, yukarıda bahsedilen bilgileri Vasık'ın din politikasıyla ilgili diğer

---

[266] John Skylitzes, 2010: 76-77.
[267] Herrin bu nehrin adını yanlışlıkla Fırat olarak vermiştir. Herrin, 2002: 177 Aynı hatayı Cameron'da yapmıştır. Cameron; 2006: 185.
[268] Vasık hızlı bir Mutezile taraftarıdır. Bu bağlamda din değiştirmek isteyenlerin sadece Müslüman olmaları yeterli değildir. Esir takasında dahi Mutezile doktirinini kabul etmeyen vatandaşlarını kurtarmak istememiştir. Bu bağlamda Hıristiyan esirlerin sadece Müslüman olmayı değil, Mutezile inancını da kabul etmelerini şart koşmuş olmalıdır.
[269] Dermitzaki, 2002: 150.
[270] Mutezile Mezhebi için bkz. Işık, 1967: 28-67.

verilerle birlikte düşünmek oldukça mantıklıdır ve bu görüş Arap halkının muhalefetine rağmen kendi dini inançlarını dayatmak isteyen bir Arap liderin resmini yansıtmaktadır. Bu nedenle Bizans esirleri tarafından İslam'ın geçici olarak kabul edilmesi bile değerli bir propaganda aracı olur ve devletin resmi mezhebi konumuna getirilmek istenen Mutezile inancının konumunu güçlendirirdi.

Amoriumlu tutsaklara dair birçok metinde bunların içerisinden kimsenin ihtida etmediği yönünde bilgiler vardır. Sadece Zonaras'ın kaydında bir kişinin Vasık'ın mezhebine geçtiğine dair bir kayıt bulunmaktadır. Dövülmeleri ve alay edilmelerine rağmen tutuklu bulunan kimse inancından taviz vermemiştir. Fakat daha önceden ikona kırıcılığı reddeden ve bu uğurda büyük acılar çeken bir tutsak, artık dayanamamış ve dininden dönmüştür.[271]

Martyrion metinlerinin yazarları, Bizanslı esirlerin İslam'ı kabul etmeyi reddetmeye çalışmalarını yücelterek halifenin asıl amacını bir şekilde deşifre etmişlerdir. Bu nedenle, Vasık'ın esirlerin inancını değiştirmesinin, büyük ve zengin Amorium şehrinin fethinden çok daha fazla ihtişam getireceğini düşündüğünü yazmışlardır. Bu sayede, meselenin Vasık için büyük önemini ortaya koymuşlardır.[272]

Bununla birlikte 6 Mart Ortodoks dini takviminde Amorium (Frigya) Şehitleri olarak geçmektedir. Bugün bile dindar Ortodokslar 6 Mart'ı ibadet ederek geçirirler. Bu bağlamda kent dini hafızalarda önemini hala daha korumaktadır.

3.2. Arap Edebiyatı'nda Amorium

3.2.1. Battalgazi Destanı ve Amorium

Arap halk kahramanlık hikâyelerinin en önemlisi, içerisinde Battal Gazi Destanı'nı barındıran Emire Zatü'l Himme (Siretü'l Emire-Zatü'l Himme) destanıdır. Şifahi geleneğin bir ürünü olarak dilden dile dolaşan hikâyeler, muhtemelen XII. yüzyılda kayda geçirilmiştir. 1909 yılında Abdülhamid Hanefi'nin gayretiyle X bölüm ve VII cilt olarak basılan eser, 5084 sayfadır.[273] Hikâyedeki olaylar örgüsü

[271] Hamilton vd., 2011: 128.
[272] Dermitzaki, 2002: 151.
[273] Eserin tam adı *Siretü'l-Emire Zatü'l Himme ve Velediha Abdülvehhab ve'l Emir Ebu Muhammed el-Battal ve Ukbe Şeyhu'd-Dalal ve Şumedris el-Muhtal* olarak zikredilmektedir. Avcı, 2003: 229.

ağırlıklı olarak Emeviler dönemi üzerine kurgulansa da, Abbasi halifesi Vasık'a kadar olan İslam-Bizans mücadelesinin bir hulasası şeklindedir.[274]

Hikâyede Halife Mehdi Dönemi'nde Amoriumlu İmparator Theophilos'la bir savaş yapılır. Fakat Theophilos ölür ve yerine kurguya göre oğlu Manuel[275] geçer. Emeviler'de de Mehdi'nin yerine oğlu Harun Reşit halife olmuştur.[276] Bu sırada hikâyede bütün kötülüklerin sebebi, şeytani bir kişilik olarak tasvir edilen Ukbe ve Battal arasında çatışma çıkar. Zatü'l Himme, Battal ve Abdülvehhab, Ukbe'nin ihanetini ortaya çıkarmasına rağmen bu deliller halife tarafından kabul görmez.

Yukarıda bazı yerlerini özetlediğimiz hikâyede birçok bilgi hatalıdır. Haliyle şifai kültürün bir ürünü olan bu eserlerde imparator ve halife isimlerinin sıralarının karışması işin doğası gereğidir. Bu bağlamda Mübahat Kütükoğlu destanların tarihi kaynak olarak kullanılması hususundaki şu görüşleri önemlidir: "*...destanlarda olağanüstü olaylar, tabiatüstü varlıklar yaratılarak mübalağaya kaçılsa bile esas konu, tarihî hakikatlere dayanır ve bu bakımdan tarihî kaynak olarak kullanılabilirler. Nitekim esas yazılı kaynaklardaki boşlukların doldurulması için destanların kullanıldığı eserler de mevcuddur."*[277]

Destanda Battal Gazi'nin yiğitliğinin yanında esas öne çıkan özelliğinin başvurduğu savaş hileleri ve kılık değiştirme ustası olduğunun altı çizilir. Grekçe'yi iyi bilen Battal Gazi aynı zamanda rol yapma yeteneğine de sahiptir. Bizanslılar bütün gayretlerine rağmen Battal'ın gerçek kimliğini öğrenemezler. Amorium kuşatması esnasında şehrin kapıları bir türlü açılamaz. Bu duruma çözüm olarak kahramanımız imparatora şarap götüren kafilenin önünü keser ve onlara kendini rehber olarak tanıtır. Yolda kafiledekileri öldürür ve kılık değiştirerek Bizanslı kıyafetleri giyer. Böylelikle imparatora şarap götüren kişi kimliğiyle Amorium'a

[274] Sonrasında evrilerek bir Türk Destanı'na dönüşecek ve Battalname olarak anılacak olan hikâyelerde zaman aralığı aynıdır. Tıpkı Arapça örneğinde olduğu gibi İstanbul'un kuşatılması (715-717), Akroinos'un kuşatılması (740), Amorium kentinin ele geçirilmesi (838) gibi birçok tarihi olay yine bu eserde sırasıyla yer bulmuştur. Uçar, 2015: 249.
[275] Theophilos'un oğlu III. Michael'dir.
[276] Halife Harun Reşit'den önceki halife Musa El Hadi'dir.
[277] Kütükoğlu, 1998: 20.

girmeyi başarır. Battal'ın hilelerinden sıkılan Bizanslı yetkililer, onun tanınabilmesini kolaylaştırmak için manastır ve kiliselere onun resimlerini astırır.[278]

Bu destan daha sonrasında Türkler arasında da yayılmıştır. Halk arasında Battalname olarak anılan bu destanın birçok varyantı bulunmaktadır. Anadolu'da yayılan Battalnamelerde Amorium geçmektedir. Destanda Şemmas adındaki bir Rum Battal'ın eşi Zeynep Hatunu Amorium'a kaçırmak için yola çıksa da buna muvaffak olamamıştır.[279]

Yine destanda Battal Gazi'nin babasını Amoriumlu üç kardeş komutan öldürmüştür. Battalgazi bu komutanlardan ikisini öldürmüş ve ötekini bulmak için Amorium'a doğru yola çıkmıştır. Bu kişinin adı Mihran'dır. Fakat Battalgazi'den önce onu çok seven arkadaşı Muhammet, Mihran'ı bulsa da öldürmeye muvaffak olamamıştır. Neticede Battal babasının katilini öldürerek öcünü almıştır.[280]

Görülüyor ki kentin ünü hikâyelerin ve destanların konusu olacak kadar yayılmıştır. Gücünü tarihten alan kent önceleri şifahi kültürde, sonraları bu kulaktan kulağa yayılan hikâyelerin gücüyle yazılı edebiyatta kendine yer bulmuş dünya üzerindeki ender şehirlerden bir tanesidir.

3.2.2. Ebu Temmâm'ın Amorium Kasidesi

Arap şiirinin önemli isimlerinden olan Ebu Temmam'ın ilginç bir hayat hikâyesi vardır. Kendisinin anlatımıyla (805-806) yılında Taberiye gölünün kuzeybatısında Havran bölgesinin Ceydûr kasabası köylerinden Câsim'de doğdu. Doğduğu yer münasebetiyle Havrânî, Ceydûrî, Câsimî mahlaslarıyla da anılır. Ebu Temmam'ın babasının Tedus (Theodose) adında bir hıristiyan olduğu iddia edilmektedir. Ebu Temmâm bu iddiaları reddeder ve şiirlerinde Tay kabilesinin bir üyesi olduğunu söylemiştir. Çocukluğu yokluk içerisinde geçen şair babasıyla birlikte Şam'a göç ederek orada yaşamaya başladı. Şam'da bir dokumacının yanında çalışmak zorunda kaldı. Fakat bu onun okuma azmini kırmadı, ders halkalarına devam etti. Bu sırada şiire olan ilgisi başladı. İlerleyen süreçte yazdığı şiirler zengin kimselerin dikkatini çekince kısa zamanda ünlü oldu. Şiir yazmaya ve okumaya

[278] Avcı, 2003: 233.
[279] Köksal, 2003: 55-57.
[280] Köksal, 2003: 68-70.

Şam'da başlamış olan Ebû Temmâm, ilk kasidesini Mısır'da güvenlik ve vergi işleriyle ilgilenen Ayyâş b. Lehîa'ya sunmuştur. Halife Me'mûn, 830-833 yıllarında çıktığı Anadolu seferinden dönünce Ebû Temmâm'ın Şam'da ona ithafen okuduğu bir kasideyi çok beğenmemiş, Mutasım zamanında şair daha fazla ünlenmesine rağmen halife onu ilk dinlediğinde sesini çirkin bulmuştur. Hatta Mutasım Amorium zaferinden sonra Ebû Temmâm Sâmerrâ'da kendisini tekrar ziyaret etmek istediği zaman sesinin çirkin olduğunu hatırlayarak onu huzuruna almamış, fakat yanında güzel sesli birisiyle geldiğini duyunca onunla görüşmeyi kabul etmiştir. Ebû Temmâm Mutasım'a yazdığı Amorium kasidesinden sonra Bağdat ve Sâmerrâ'da büyük şöhret kazanmıştır.[281]

Şiir nispeten açık bir yapıya sahiptir; Altı yaklaşık olarak eşit bölümden ve bir sonuç bölümünden oluşmaktadır:

I. Satır 1-10: Yılın bu zamanında kentin Müslümanların eline geçmeyeceğini kehanet eden astrologlara bir saldırı.

II. Satır 11-22: Fethedilen kentin bir betimlemesini de içeren zaferin anlatımı.

III. Satır 23-36: Savaşın ve kentin yıkılışının tasviri.

IV. Satır 37-49: Fatih kahraman Halifeye övgü.

V. Satır 50-58: Bizans hükümdarı Theophilos'a saldırı.

VI. Satır 59-66: Savaşın daha fazla ve düşman kadınların ele geçirilmesinin tasviri.

VII. Satır 67-71: Zaferin dini sonuçlarını da belirten sonuç bölümü.

Şiirin başladığı astrologlara ve sahte kehanetlerine saldırının şiddeti, şairin sonuç bölümünde Tanrı'nın halifesinin başarılarının dinsel doğasına vurgusu ve zaferiyle gerçek Peygamber'in zaferi arasında bulduğu benzerlik ile dengelenmiştir. Bu nedenle I. Bölüm'le ile sonuç açıkça birbirlerinin tam zıddıdır. Mu'tasım hakkında methiyenin bulunduğu IV. Bölüm'de, Theophilos'un hicvedildiği V.

[281] http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=100241&idno2=c100238#1 Erişim Tarihi 05.01.2018.

Bölüm'le zıttır. II. Bölüm, bir kadına benzetilen kentin ideal bir portresini aktarırken, III. Bölüm'se kentin yıkımını (veya tecavüzünü) anlatmaktadır. Bölüm II ve III'ün iki teması yalnızca VI. Bölüm'dea yeniden ele alınmaktadır. Bu bölüm savaşın yanı sıra kadınların ele geçirilmesini tasvir etmektedir (önceki bölümdeki metafordaki kadın unsuru tekrar ortaya konulur ve burada gerçek kadınlar biçimindedir). Bu kısa anlatımdan, şiirin yapısının basit kontrast ve dengelerden ibaret olduğu açıkça görülmektedir. Elbette, bu bölümler su sızdırmaz yapıda bölmeler teşkil etmemektedir. Kasidede temalar birleşmekte ve çakışmaktadır. Yine de genel olarak yukarıda belirtilen bölümlere ayrılabilirler.

Şiirin ilk üç mısrası şu sözlerden oluşur:

Al-saifu asdaqu anba'an mina 'l-kutubi

fihaddihi 'I-haddu baina 'I-jiddi wa 'I-la'ibi

"Bidu 'l-saf'aihi Ia südu 'I-saha'if fi

Mutünihinna jala'u I-shakki wa 'l-riyabi

wa'l-'ilmu fi shuhubi 'I-armahi Iami'atan

baina 'l-khamisaini la fi 'I-sab'ati 'I-shuhubi" [282]

Şiirin bu mısralarının[283] Türkçe adaptasyonu Casim Avcı'nın üslubuyla şöyledir:

Kılıç daha doğrudur kitabın dediğinden,

O ayırır şaka ile gerçeği birbirinden.

İki ordu içinde parıldayan mızraklar,

Yıldızların aksine tüm gerçekleri saklar.[284]

Bilindiği gibi Mutasım Tehophilos'un Zibatra'ya saldırmasının üzerine Amorium seferine çıkmıştı. Şiirden de anlaşıldığına göre sefere çıkmadan önce halife

[282] Badawi, 1978: 46-47.
[283] (Kılıç haberlerde kitaplarda olduğundan daha gerçekçi: kenarında samimiyet ve spor arasındaki sınır gizli: şüphelerden ve belirsizliklerden kurtuluş kara sayfalarda değil parlak kılıçların metninde (yani kalıç tarafında) bulunabilir. Ve bilgi iki ordu (tam olarak, iki beş katlı ordu) arasında yanıp sönen mızrakların alevinden geliyor, yedi bilgelerden değil.) Badawi, 1978:
[284] Avcı, 2003; 257-258.

müneccimlere, danışmış fakat onlardan olumsuz yanıt almıştır. Müneccimlere göre Mutasım yanlış bir zamanda sefere çıkmaktaydı. Ellerindeki kehanet kitaplarına göre Abbasi ordusu büyük bir bozguna uğrayacaktı. Buna rağmen halife sefere çıkmış ve muvaffak olmuştur. Ebu Temmam'ın üslubuyla kılıç kitaba galip gelmiştir. Burada kitaptan kasıt müneccimlerin fal kitaplarıdır. Kılıçsa kuşkusuz İslam'ı yani doğruluğu temsil etmekteydi. Halife falcıların kitaplarına[285] itibar etmeyerek, hakdan yana tavır alarak zafere ulaşmıştır.[286]

71 beyitlik kaside de Arap şiirinin kendine has bütün benzetme ve zıtlık unsurları kullanılmıştır. Amorium kenti önce, herhangi bir anne veya babadan daha değerli bir ana, daha sonra ebedi gençliğe sahip bir kadındır ve o kadar erdemlidir ki taliplerinin bütün manevralarını atlatmıştır. Kader bile bekâretini kaybetmesini sağlayamamıştır. Ebu Temmam kenti övmekte o kadar ileri gitmiştir ki; 32. mısrada yıkılmış durumda bile Amorium'un ünlü şair Ghailan'ın sevgili Maiya'sının en canlı semti için düşündüklerinden daha güzel olduğunu düşünmektedir. Benzer şekilde, kentin tozla kaplı yanaklarının sahibinin, utangaçlıktan (mısra 33) kanlanmış (tam olarak kanayan) bakire yanaklarından daha şehvetli göründüğünü söylemektedir. Bu benzetmede kent (hırpalanmış, tecavüze uğramış kent) ve kadın tamamen birleşmektedir.[287]

Fetihler fethidir Amorium'un fethi

Ne mısra yeter ona, ne hatip hitabeti!

O gün yerle bir oldu, düştü küfrün kalesi,

Adın atamadılar, korku aldı herkesi.

Theophilos görünce bizzat bu müthiş harbi

---

[285]Elbette ki Ebu Temmàm'ın kılıcı herhangi bir kitaba üstün görmediğini söylemeye gerek yoktur. Çünkü İslam medeniyetinde kitaplar için olumlu şeyler söylenir. Ebu Temmam çok 'kitapsever' bir şairdi. Burada kastedilen "aksiyonun sözlerden daha güçlü olduğu" gerçeğidir. Badawi, 1978:49.

[286] Süryani Mihail Vekayinamesi'nde bir ara halife Mutasım'ın Anadolu seferinden vaz geçerek, geri dönmeye hazırlandığı sırada Türk komutanı Afşin'in *"Senin gibi bir hükümdara hiçbir şey yapmadan buradan çekilmek yakışmaz"*dediğinie dair bir kayıt vardır. Sefer sırasında oluşan güçlükler halifeye muhtemelen müneccimlerin söylediği sözleri hatılatarak karamsarlığa itmiştir. Süryani Mihail Vekayinamesi, 189-191.

[287] Badawi, 1978: 51.

Vergiler teklif etti, istemese de kalbi.[288]

Yukarıdaki mısralar Mutasım'ın Amorium zaferinin Arap toplumu içerisinde ne denli mutluluk yarattığının kanıtı niteliğindedir. Amorium'un fethi olarak tabir edilen bu hadise fetihler fethi olarak görülmüştür.

Ey halife! Ecir alasın tüm işlerinden

Din-i İslam uğruna yapıp ettiklerinden

Baktım da birer birer senin zaferlerine

Ne kadar da benziyor o Bedir günlerine![289]

Dolayısıyla 70. satırda, şair halifenin zaferi ile taçlandırılmış Amorium zaferini ve Hz. Muhammed'in düşmanlarını yendiği Bedir Savaşı'yla arasında yakın ilişki kurmuştur. Bu dikkat çekici benzetmeyi Ebu Temmam'dan XI asır sonra İstiklal Marşı şairimiz Mehmet Akif Ersoy'da Çanakkale Şehitleri adlı şiirinde *"Bedr'in aslanları ancak bu kadar şanlı idi"* mısrasıyla kullanmıştır. Amorium kuşatmasına katılanların Bedir ashabına benzetilmesi dikkate değer bir unsurdur. Bilindiği gibi Bedir Savaşı'na katılan sahabelerin cennetlik olacağı müjdelenmiştir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde biraz abartılı bir ifade olarak görülse de şairane üslubun biraz da gereği budur.

Ebu Temmam'ın "Amorium Kasidesi", oldukça iyi işlenmiş, son derece organize bir şiirdir. Örneğin, savaşçıların mızrakları ya da kılıçların 'bakire kentlerin kızlığını bozması' imgeleri, askeri zaferlerin bir sonucu olarak çalıların çiçek açması, savaşçıların Bedir Ashabına benzetilmesi ve Amorium'un fetihinin fetihler fethi olarak görülmesi dikkati çeken unsurlardır.[290]

Bizans ve İslam mücadelesinin şiirler ve hikâyelere yansıması tarihin olağan akışının doğal bir sonucudur. Şiirler ve destanlar halk kitleleri üzerinde derin etkiler bırakmış ve bunu neticesinde ortaya edebiyatın birçok koluna malzeme olabilecek eserler meydana gelmiştir. Özellikle şiirlerde mübalağa, olaylara kendi penceresinden bakma, karşı tarafa küçültücü şekilde bakma gibi özellikler mevcuttur.

[288] Avcı, 2003: 258.
[289] Avcı, 2003: 258.
[290] Badawi, 1978: 55.

Bununla birlikte devlet yöneticilerinin değeri, kazandıkları zaferlerle doğru orantılıdır. Bu bağlamda Ebu Temmam örneğinde olduğu gibi zafer kazanan idareciye methiyeler düzülmesi devrin gereği olarak yorumlanabilir.

Destanlar ve hikâyelerde şahıs ve coğrafya isimleri kimi zaman gerçek hayattan seçilmekteydi. Böylece devrin önemli devletleri, şöhretli kişileri, rakip iki toplumun değer yargıları, örf ve adetleri gibi küçük ipuçlarını bu eserlerde yakalamak mümkündür. Bu bağlamda destanlar ve hikâyeler tarihe yardımcı olabilecek en dinamik unsurlardandır dersek sanıyorum abartmamış oluruz.

SONUÇ

Amorium kenti İç Batı Ege'de bulunmaktadır. Bulunduğu coğrafi konum jeopolitik ve jeostrateji açısından önemli bir yerdir. Bu avantajından dolayı tarihin ilk devirlerinden itibaren bilinen bir şehir olmuştur. Hitit kenti Aura ile özdeşleştirilen kent, Roma döneminden itibaren yükselişini sürdürmüş, önemi Bizans döneminde zirve yapmıştır. Savaş ve barışın, etkileşimin iç içeliği içerisinde yaşayan şehir, Bizans'a Amorium kent soylu kişilerden hanedan da çıkararak stratejik açıdan önemini politik arenaya da taşımıştır. Şehir Hıristiyanlık için ünlü 42 şehidin kenti olması bakımından önem arz eder. Müslümanlar açısından ise birkaç hadis rivayetiyle sınırlı bir öneme sahiptir.

Kentsel dönüşüm olarak tabir edilen siyasi ve sosyo-ekonomik değerler üzerindeki değişimin Bizans özelinde incelenmesi Amorium kenti üzerinden daha net okunabilmektedir. Kentin büyüklüğü ve arkeolojik çalışmaların yoğunluğu göz önüne alındığında bu durum daha net anlaşılmaktadır. Özellikle Geç Antik Çağ'da görülmeye başlanan sosyo-ekonomik değişimler Bizans tarihçilerinin ilgi alanı içindedir. Kuşkusuz bu değişimlerin iyi değerlendirilmesi konusunda arkeolojik verilerle ilgili çalışmaların kullanılması tarihçiler için modern bir yaklaşım biçimidir. Son dönemde bazı araştırmacılar eski bilim insanlarının aksine kentsel dönüşümleri bir çöküş ya da gerileme olarak değil, hızlı bir değişim olarak değerlendirmektedir. Sosyolojik anlamda bu değişimlerin ana etkenlerini dönemin siyasi ve sosyal yapısı belirlemiştir. Kuşkusuz Bizans Anadolusu'nun önemli kentlerinden olan Amorium'da bu durumdan etkilenmiştir. Hıristiyanlık ne kadar kent dokusunda kendini hissettirse de Antik Çağ'dan gelen yaşam biçimi cılız bir biçimde de olsa devam etmiş, kadim Roma kültürü bir şekilde varlığını korumuştur. Amorium kentinde arkeolojik veriler bu izleri bize en doğru şekilde yansıtmaktadır. Arap akınlarının bir sonucu olarak ekonomik anlamda zayıflayan kent küçülmüş ve yaşam biçimlerini değiştirmek zorunda kalmışlardır. Özellikle kazılar sırasında ortaya çıkartılan hamam yapısı bu değişimin ortaya konması bakımından araştırmacılara önemli bilgiler sunmaktadır.

Amorium kenti yalnızca Araplar ve Bizanslılar için değil Türk tarihi açısından da önemlidir. 838 kuşatması Türklerin Müslüman olduktan sonra

Anadolu'da görüldükleri ilk tarihtir. Bu olay kültürel süreklilik bakımından Türk tarihinin kilometre taşlarındandır.

Kentin İstanbul'u Suriye'ye bağlayan yol üzerinde bulunması İslam fırtınasının Anadolu'da ilk dalga kıranı olmasını sağlamıştır. Şehir İslam ordularına kimi zaman İstanbul yolunu açmış, kimi zaman da İslam ordularını surları önünde bekleterek asli vazifesini yapmıştır. Bu bakımdan İslam-Bizans mücadelesinin anlaşılması birazda Amorium kentinin anlaşılmasıyla mümkündür.

KAYNAKÇA

ANA KAYNAKLAR

AL-TABARI XXXIII (1991), The History Of Al-Tabari (Ta'rikh al-rusul wa'l muluk), Vol. XXXIII, (ed. and tr.) Ehsan Yar-Shater-C. E. Bosworth, New York.

DUKAS (2013), İstanbul'un Fethi Dukas Kroniği (1341-1462), (ed. and tr.) V. Mırmıroğlu, İstanbul

EBU'L FIDA (1930-1349), Takvimü'l Buldan, (ed. and tr.) Abdulmuhammed Ayeti, Tahran.

EL-MESUDI III 1309 (1892), (HASAN ALİ B. HUSEYIN B. ALI EL-MESUDİ), Mürucü'z-Zeheb ve Meadinü'l Cevher, Vol. III, Kum.

İBNU'L ESİR VI (1994), El Kamil Fit Tarih, Vol. VI, (ed. and tr.) Ahmet Ağırakça, İstanbul.

İBN BİBİ (2007), Selçukname, (ed. and tr.) M. H. Yinanç, Ankara.

İBN HURDAZBİH (1889), (EBU'L KASIM UBEYDULLAH B. ABDİLLAH B. HURDAZBİH), El-Mesâlik ve'l-Memâlik, (ed. and terc.), Michael Jan de Goeje, Matbaatü Brill, Leiden.

STRABON (2000), Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII- XIV), (ed. and tr.) A. PEKMAN, İstanbul.

THEOPHANES CONFESSOR (1997), The Cronicle Of Theophanes Confessor, (ed. and. tr.) C. Mango and the others, Oxford.

URFALI MATEOS (2000), Urfalı Mateos Vekainamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli, (ed. and tr) H. D. Andreasyan, Ankara.

MODERN KAYNAKLAR

AKTAN, A. (2007), İslam Tarihi, Kayseri 2007.

ALPARSLAN, M. (2006), II. Murşili ve Dönemi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Anabilim Dalı Hititoloji Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi.

AVCI C. (2003), İslam-Bizans İlişkileri, İstanbul 2003.

AYCAN, İ. (1990), Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebu Süfyan, Ankara 1990.

BAYKARA, T. (1999), Tarih Araştırma ve Yazma Metodu, Akademi Kitabevi, İzmir.

BAYKARA-SİLİBOLATLAZ, D. (2012), Faunal Studies On Byzantine City Of The Amorium, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi 52, 73-83.

BRANDES, W. (1999), "Byzantine towns in the seventh and eighth century – different sources, different histories?", The Idea and Ideal of the Town Between Late Antiquity and the Early Middle Ages, (Ed. BROGIOLO ve WARD) Leiden-Boston-Köln 1999, 25-57.

BADAWI, M. (1978), "The Function of Rhetoric in Medieval Arabic Poetry: Abū Tammām's Ode on Amorium", Journal of Arabic Literature, Vol. IX, 43-56.

BRYCE, T. (2005), The Kingdom of the Hittites, Oxford Universty Press, Oxford.

BRODNER, E. (1983), Die Römischen Thermen und das Antike Badewesen, Darmstadt.

BURNEY, C. (2004), Historical Dictionary of the Hittites, The Scarecrow Press, Oxford.

CALDER, W. M. (1911), "Corpus Inscriptionum Neo-Phrygiarum", C. I, Journal of Hellenic Studies 31, 161-215.

CHEİKH, N. M. E. (2012), Arapların Gözüyle Bizans, (ed. and tr.) Mehmet Moralı, İstanbul 2012.

COLLINS, B. C. (2007), The Hittities and Their World, Society of Biblical Literature, Atlanta

ÇEVİK, N. (1996), Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri, Antalya.

DECKER, M. J. (2016), The Byzantine Dark Ages by Michael, Bloomsbury.

DEMİREL, F. A. (2013), Amorium Aşağı Şehir Kilisesi Bebek ve Çocuk İskeletleri, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 53, 349-364.

DEMİREL, A. (2012), Two Weapon-Related Skull Traumas from the Enclosure 2008, Amorium Reports 3, (Ed. LIGHTFOOT ve IVISON), İstanbul: Ege Yayınları, 387-394.

DEMIREL S. (2012), M. Ö. II. Bin Yıl Batı Anadolusu'nda Yer Alan Arzava Ülkeleriyle İlgili Coğrafik Değerlendirme, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi, Vol. V, Gümüşhane.

DERMITZAKI, A. K. (2002), "The Execution of the Forty-Two Martyrs of Amorion: Proposing an Interpretation, Al-Masaq: Islam and the Medieval Mediterranean", Vol. XIV, 2002, 141-162.

DE LAİNE, J. (1999), Bathing and Society, Roman Baths and Bathing (Ed. DE LAİNE ve JOHNSTON), Portsmouth, 8-16.

DOCKERY, D. S. (1992), Holman Kutsal Kitap Rehberi, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul.

DREW-BEAR, T. ve LOCHMANN T. (1996), "Grabreliefs aus Amorion, Orkistos und der Antiken Siedlung von Bağlıca Zeugen Verlorengegangener Grabbauten", Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi, IV, 109-134.

FOSS, C. (1976), Byzantine and Turkish Sardis, Harvard Universty Pres, Mass-London.

_____(1977) "Late Antique and Byzantine Ankara" DOP, 31, 27- 87.

_____(1979) Ephesus after Antiquity: a Late Antique, Byzantine and Turkish City, Cambridge Universty Press, Cambridge.

GARSTANG, J. (1943), "Hittite Military Roads in Asia Minor: A study in imperial strategy with a map", American Journal of Archaeology, XLVII/1: 35-62.

GARSTANG, J. ve GURNEY O. R. (1959), The Geography of the Hittite Empire, Londra.

GUNDOĞAN, M. (1999), Afyon Âlimleri ve Evliyaları, Afyon.

GONNET, H. B. (1986), "Frikya'da Geç Bronz Çağına Tarihlenebilecek Kaya Eserleri Üzerine Gözlemler", IX. Türk Tarih Kongresi (21-25 Eylül 1981, Ankara) Bildiriler, I: 273-278.

HALDON J. (1997), Byzantium in the Seventh Century, Cambridge.

HAMİLTON, W. J. (2013), Küçük Asya, (Çev. Kasım Toraman), Ankara.

HAMILTON, W. J. (1842), Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia, Vol. I, London.

HARL K. W. (1987), Civic Coins and Civic Politics in the Roman East AD 180–275, Berkeley.

HARRISON, R. M. (1987), "Amorium", Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, Vol. I, İstanbul 1987, 87-88.

HARRISON, R. M. (1989), "Doğu Phrygia'da Amorium (Hisarköy) Yüzey Araştırması", VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 23-27 Mayıs 1988, Ankara, 191-200.

HARRISON, R. M. (1988), "Amorium 1987 a Preliminary Survey", Anatolian Studies, 38, 175-184.

HARRISON, R. M. (1989), "Amorium 1988: The First Preliminary Excavation", Anatolian Studies, 39, 167-174.

HARRISON, R. M. (1991), "Amorium 1989", XII. Kazı Sonuçları Toplantısı, (28 Mayıs-1 Haziran 1990), Ankara 251-268.

HARRISON, R. M. (2001), Mountain and Plain. From the Lycian Coast to the Phrygian Plateau in the Late Romanand Early Byzantine Period, (Ed. YOUNG), Ann Arbor.

HARRISON, R. M. Vd. (1993) "Excavation at Amorium, 1992 Interim Report", Anatolian Studies, 43, 147-165.

HASPELS, E. C. H. (1971), The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments I-II, Princeton.

HERRIN, J. (2002), Women in Purple, London 2002.

IVISON, E. A. (2007), "Amorium in the Byzantine Dark Ages (seventh to ninth centuries)", Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, (Ed. Joachim Henning), Berlin, Walter de Gruyter Press, 25-59.

_____ (2012), Excavations At The Lower City Enclosure 1996-2008 Amorium, Amorium Reports 3, (Ed. LIGHTFOOT ve IVISON), İstanbul: Ege Yayınları, 5-151.

İLASLI, A. (2004), "İlk Yerleşimden Roma Dönemi'ne kadar Afyonkarahisar", Afyonkarahisar Kütüğü I, (ED: KÜÇÜKKURT ve diğerleri), Afyon, 83-96.

JONES, A.H.M. (1937), Cities of the Eastern Roman Provinces, Oxford.

KAEGI, W. E. (2000), Bizans ve İlk İslam Fetihleri, İstanbul.

KAPLAN, M. (1999), Bizans'ın Altınları, (Çev. Batur İ.) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul

KATSARI, C. (2012), "The Roman Provoncial Coins Of The City Mint", Amorium Reports 4, (Ed. KATSARI ve LIGHTFOOT VD.), Berlin 27-55.

KAYA, M. A. (2015), İlk Çağ Tarih ve Uygarlığı, Ankara.

KAZHDAN, A. ve BROWNING, R. (1991), Baths, The Oxford Dictionary of Byzantium (Ed. Kazhdan, A.). Washington D.C., 271-272.

KAHZDAN, A. VE SEVCENKO, N. P. (1991), Barbara, The Oxford Dictionary of Byzantium (Ed. Kazhdan, A.). Washington D.C., 252.

KARALİDİS, P. (2004), İstanbul'a Yollar Açılırken, (ed. and tr.) Kriton Dinçmen, İstanbul.

KOÇAK, T. (2006), Ebu Eyüp El Ensari Hazretleri'nin Şehit Olduğu İstanbul Kuşatmasının Nedeni: Bizans İmparatorluğu'nda Bir Generalin İsyanı, Tarihi Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu X Tebliğleri, 332-339.

_____ (2007), Fetih'e Giden Yolda İlk Engel İlk Müjde Amorium, (2005-2006 İstanbul'un Fethi Fatih ve Dönemi Sempozyumu II), İstanbul 2007, 116- 125.

_____(2015), Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu'nda Türk Kökenli Bir Komutan: Bardanes Tourkos ve İsyanı, History Studies International Journal Of

History Special Issue on Byzantine, March 2015, 67-76.

_____(2017), The Struggle Between the Caliphate and Byzantium For the City of Amorium (Amorion), Porphyra XXV, Anno XIII, N. 25, 2017, s. 70-87.

KOÇYİĞİT, O. (2006), Amorium Hamam Yapısı Tarihsel Süreç İçerisinde İşlevsel Değişim, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

KÖROĞLU, K. (1996), Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

KÖYMEN, M. A. (1998), Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara.

LIGHTFOOT, C. (1994), Amorium Kazısı 1992, XV. Kazı Sonuçları Toplantısı, (24-28 Mayıs 1993). Ankara 503-514.

_____(1994), Orta Anadolu'da Bulunan Bir Geç Roma ve Bizans Kenti Amorium, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

_____ (1995), "Amorium Kazısı 1993", 1VI. Kazı Sonuçları Toplantısı, (30 Mayıs-3 Haziran 1994), Ankara 131-151.

_____ (1997), "1995 Yılı Amorium Kazısı", XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, (27-31 Mayıs 1996), Ankara. 431-437.

_____ (1998), "Amorium-Hisarcık'ın Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerine Ait Yerleşim ve Arkeolojisi", Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Dergisi IX, İzmir, 75-84.

_____ (1998), "The Amorium Project: 1996 Excavations Season", DOP, 52, 323-336.

_____ (2003), Amorium'daki Sikke Buluntuları: Anadolu'da Bizans Para Ekonomisi İçin Yeni Kanıtlar, Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi III, Ankara, 23-28.

_____(2009), Amorium 2009, AnatArch, 15, 24-25.

_____(2012) Amorium: Facts, Myths, and Misconceptions, Amorium Reports 3, (Ed. LIGHTFOOT and IVISON), İstanbul: Ege Yayınları, 469-491.

_____(2014), "Learning and Literacy at Byzantine Amorium" Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevin'e Armağan SCRIPTA, (ED. ÖZFIRAT), Ege Yayınları, İstanbul.

LIGHTFOOT, C. vd. (2017), Amorium Reports 5, İstanbul, Ege Yayınları

LIGHTFOOT, C. ve M. (2007), Anadolu'da Bir Bizans Kenti Amorium. İstanbul: Homer Kitabevi.

LIGHTFOOT, C. VE MERGEN Y. (1999), "Anadolu'da Önemli Bir Ortaçağ Kenti: Amorium", Arkeoloji ve Sanat Dergisi, 89: 22-31.

_____(2002) "Amorium Kazısı 2000" XXIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, (28 Mayıs-1 Haziran 2001), Ankara. 243-256.

_____(2003) "The Amorium Project: Resarch and Excavation in 2000", DOP, 57, 279-292.

LIGHTFOOT, C. ve IVISON, E. A. (1996), "Amorium Excavations 1995 The Eighth Preliminary Report", Anatolian Studies, 46, 91-110.

_____ (2001), The Amorium Project: The 1998 Excavation Season, DOP, 55, 371-399.

_____(2008), Amorium 2008, AnatArch, 14, 25-27.

LIGHTFOOT, C. ve IVISON, E. vd. (2009), "Amorium Kazısı 2007" XXX. Kazı Sonuçları Toplantısı, (26-30 Mayıs 2008), Ankara. 201-226.

LIGHTFOOT, C. ve TSIVIKIS N. vd. (2011), "Amorium Kazıları 2009" XXXII. Kazı Sonuçları Toplantısı, (24-28 Mayıs 2010), Ankara 47-68.

LIGHTFOOT, C. ve ARBEL Y. (2003), Amorium Kazısı 2001, XXIV. Kazı Sonuçları Toplantısı, (27-31 Mayıs 2002). Ankara: 521-532.

_____(2004), "Amorium Kazısı 2002" XXV. Kazı Sonuçları Toplantısı (26-31 Mayıs 2003). Ankara, 1-12.

LIGHTFOOT, C. ve ARBEL Y. Vd. (2004), The Amorium Project: Excavation and Research in 2001, DOP, 58, 355-370.

LIGHTFOOT, C. ve KOÇYİĞİT, O. vd. (2005), Amorium Kazıları 2003, XXVI. Kazı Sonuçları Toplantısı, (24-28 Mayıs 2004) Ankara: 249-264.

_____(2006) Amorium Kazıları 2004, XXVII. Kazı Sonuçları Toplantısı, (30 Mayıs-3 Haziran 2005) Ankara: 77-88.

_____(2008), Amorium Kazısı 2006, XXIX. Kazı Sonuçları Toplantısı, (28 Mayıs-1 Haziran 2007). Kocaeli:443-466.

LIGHTFOOT, M. (2003), "Belt Buckle From Amorium in the Afyon Archaeological Museum", Amorium Reports 2, (Ed. LIGHTFOOT C.), Oxford, Hadrianbooks, 81-103.

MACHATSCHEK, A. (1967), Die Nekropolen und Grabmaler im Gebiet von Elaioussa Sebaste und Korykos im Rouhen Kilikien, Wien.

MAGDALINO, P. (1990), Church, Bath and Diakonia in Medieval Constantinople, Church and People in Byzantium. (Ed. MORRIS R.) Birmingham, 165-188.

MAGDALINO, P. (2012), Ortaçağda İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

MANGO, C. (1980), Byzantium The Empire of New Rome, London 1980.

MANGO, C. (2008), Bizans Yeni Roma İmparatorluğu, (ed. and tr.) Gül Çağalı Güven, İstanbul.

MERMERCİ, D. (1979), "Afyon Bölgesi ve Hinterlandında M. Ö. II. Bin Yerleşme Birimleri" VII. Türk Tarih Kongresi (11-15 Ekim 1976), Bildiriler I: 159-163.

MAGIE, D. (1950), Roman Rule In Asia Minor To The End Of He Third Century After Christ II, New Jersey.

MILLAR, F. (1993), "The Greek City in the Roman Period," (ED. HANSEN), The Ancient Greek City- State: Symposium on the Occasion of the 250th Anniversary of The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 1-4 Temmuz 1992, Copenhagen, 232-61.

MITCHELL, S. (1993), Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor, C. 1, Oxford.

NORWICH J. J. (2013), Bizans II: Yükseliş Dönemi (M.S 803-1081), (ed. and tr.) Selen Hırçın Riegel, İstanbul 2013.

OSTROGORSKY, G. (1999), Bizans Devleti Tarihi, Ankara 1999.

OSTROGORSKY, G. (1959), "Byzantine Cities in the Early Middle Ages" DOP, 13. 45-66.

POCOCKE, R. (1745), A Description of the East and Some Other Countries, C. II, London.

RAMSAY, W. M. (1889), "A Study of Phrygian Art (Part II)", Journal of Hellenic Studies, 10: 147- 189.

RICE, T. T. (1998), Bizans'ta Günlük Yaşam, (Çev. Bilgi Altınok), Özne Yayınları, İstanbul.

RUNCIMAN, S. (1998), Haçlı Seferleri Tarihi, Vol. I, Ankara.

SEVİM, A. (1990), Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, Ankara.

STRABON (2000), Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII- XIV), (ed. and tr.) A. PEKMAN, İstanbul.

SUMER, F. (1987), Abbasiler Tarihinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin, Vol. LI, Ankara 1987, 651-666.

SEVİN, V.-KAVAKLI E. (1995), "Van-Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü Kurtarma Kazıları 1992-1993", XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı, (30 Mayıs-3 Haziran 1994), Ankara, 331-350.

SCHIFFER, M. B. (1996), Formation Processes of the Archaeological Record, University of Utah Press, Utah.

STAMPS, D. C. (2009), Yeni Yaşam Açıklamalı Kutsal Kitap, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul

TANSUĞ, S. (1993), Resim Sanatının Tarihi, Remzi Kitabevi, İstanbul.

TOPRAK, F. (1999), Arap Şiirinde Rumiyat, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Vol. XXXIX, Ankara, 131-158.

TREALDGOLD, W. (1997), A History of the Byzantine State and Society, Stanford.

UÇAR, Ş. (1986), "Müslümanların İstanbul'u Fethetmek İçin Yaptıkları İlk Üç Muhasara", Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi, Konya, 65-83.

UÇAR, Ş. (1990), Anadolu'da İslam Bizans Mücadelesi, İstanbul.

UMAR, B. (1993), Türkiye'de Tarihsel Adlar, İstanbul 1993.

VASILIEV, A. A. (1935), La Dynastied D'Amorium (820-867), Libraoroe Orientale & Americaine, Paris.

YEGÜL, F. K. (1992), Baths and Bathing in Ancient Antiquity, New York.

YILDIZ, H. D. (1982), Bizans Tarihi, Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi, Vol. III, İstanbul.

YILDIZ, H. D. (1974), "Abbasiler Devrinde Türk Kumandanları El-Afşin Haydar b. Kavus", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul, 1-22.

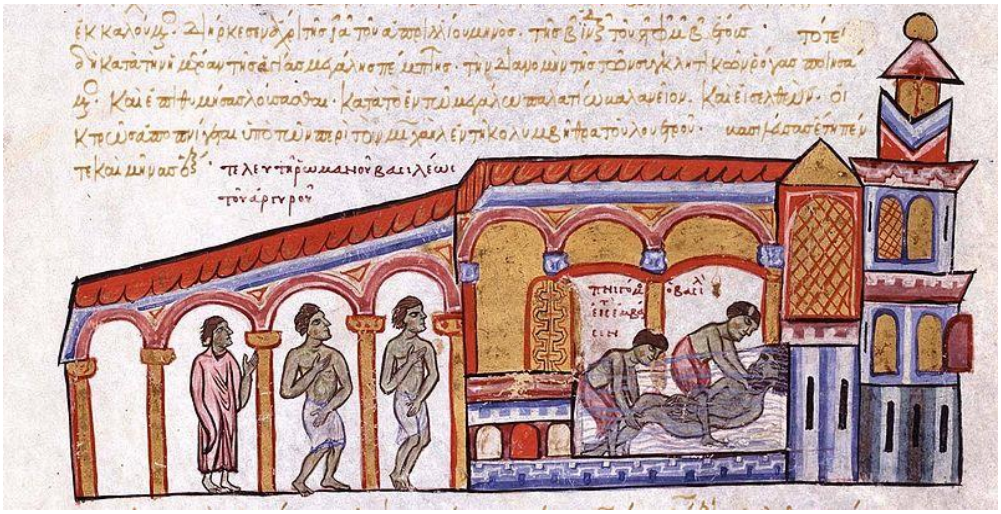
http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=100241&idno2=c100238#1 Erişim Tarihi 05.01.2018.

EKLER

EK-1: RESİMLER

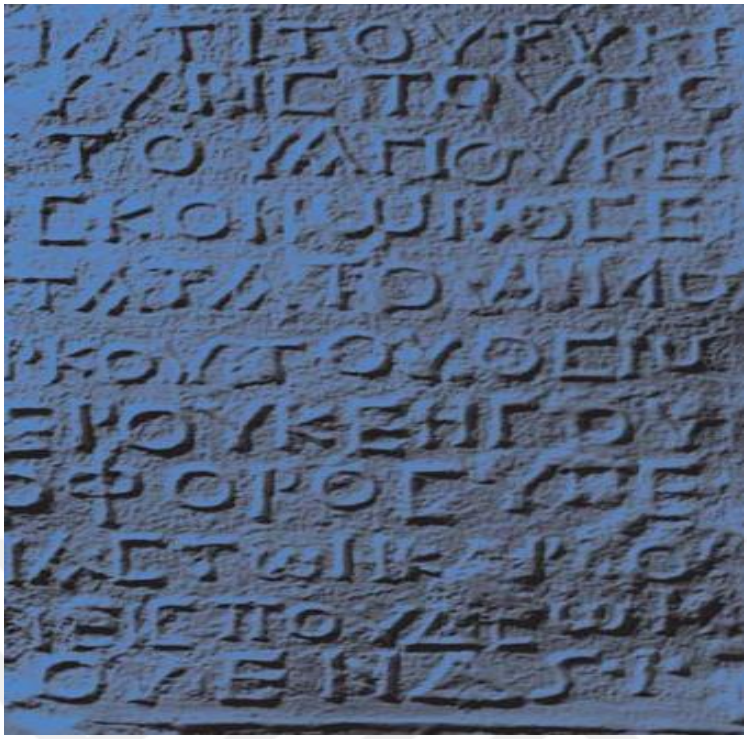
Resim-1 VII. yüzyıla tarihlenen bir küpe Lightfoot ve Lightfoot: 49

Resim 2. III. Romanos'un öldürülmesi. (Boeck, 2015:170)

Resim-3: Amorium kentinin M. A. Gill tarafından yapılmış hayali tablosu (Lightfoot ve Ivıson, 2012: 4.)

Resim-4:Aşağı Şehir Kilisesi'nde bulunan Aziz Konon'dan bahseden bir yazıt. M.S. V. ve VI. yüzyıl. Lightfoot ve Lightfoot, 2007: 86.

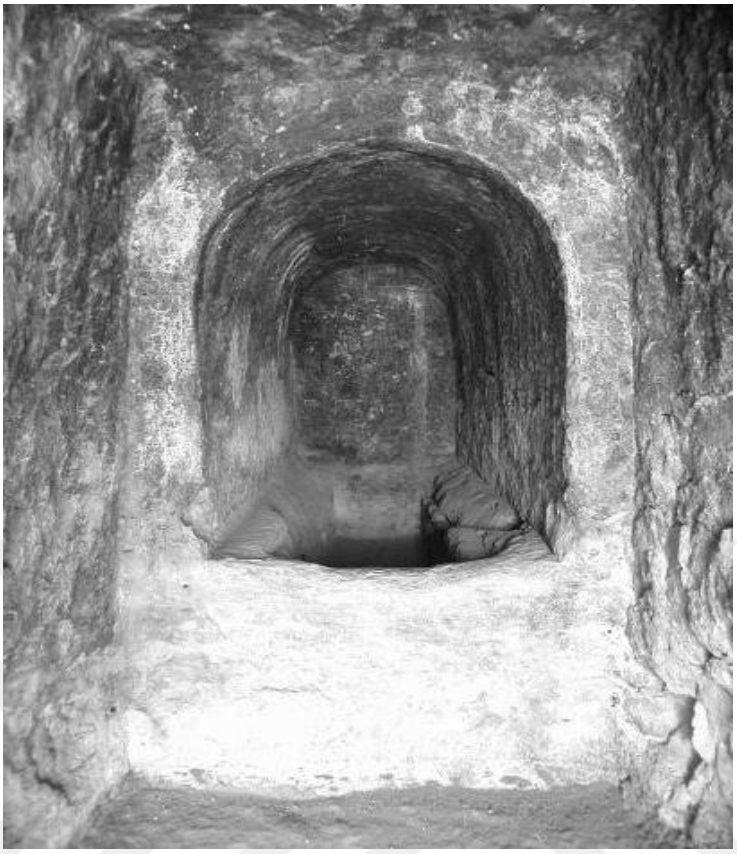
Resim-5: Aşağı Şehir Kilisesi'nde bulunmuş muhtemelen Azize Barbara veya İskenderiyeli Azize Katharina'ya ait bir kadın figürü. Lightfoot ve Lightfoot, 91: 2007.

Resim-6:Yüzey buluntusu bir aslan heykeli, Yaman, 2006: 33.

Resim-7: Yüzey buluntusu phallus mezar anıtı, Yaman, 2006: 33.

Resim-8: Amorium Kenti'nin Kuzey Nekropolünde bulunan bir mezar, Yaman, 2006: 35.

Resim-9: Amorium Kenti'nin batısındaki Nekropolde bulunan kayaya oyulmuş basit mezar örnekleri, Yaman, 2006: 38.

Resim-10: Amorium Kenti'nin doğusunda bulunan kaçak kazıdan dolayı tahrip olmuş bir sandık mezar örneği, Yaman, 2006: 41.

Resim 11: Amorium Kenti'nin kuzeyinde bulunan nekropolde kapı betimli mezar stelleriyle inşa edilmiş bir mezar, Yaman, 2006: 42.

Resim-12: Kapı betimli mezar stelinden bir örnek, Yaman, 2006: 129.

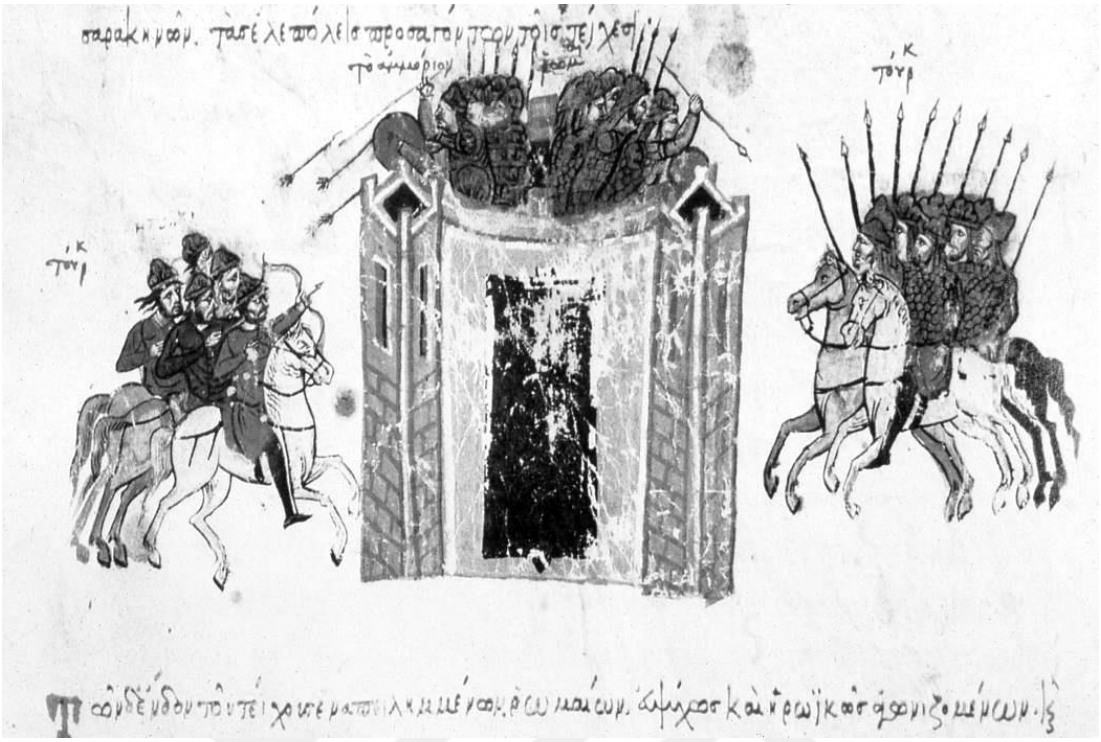
Resim-13: Amorium'da darp edilmiş Zeus ve tapınak betimli bir sikke, Yaman, 2006: 20.

Resim-14: Roma Dönemi Amorium'un yerini gösteren bir mil taşı. Amorium Kazı Arşivi.

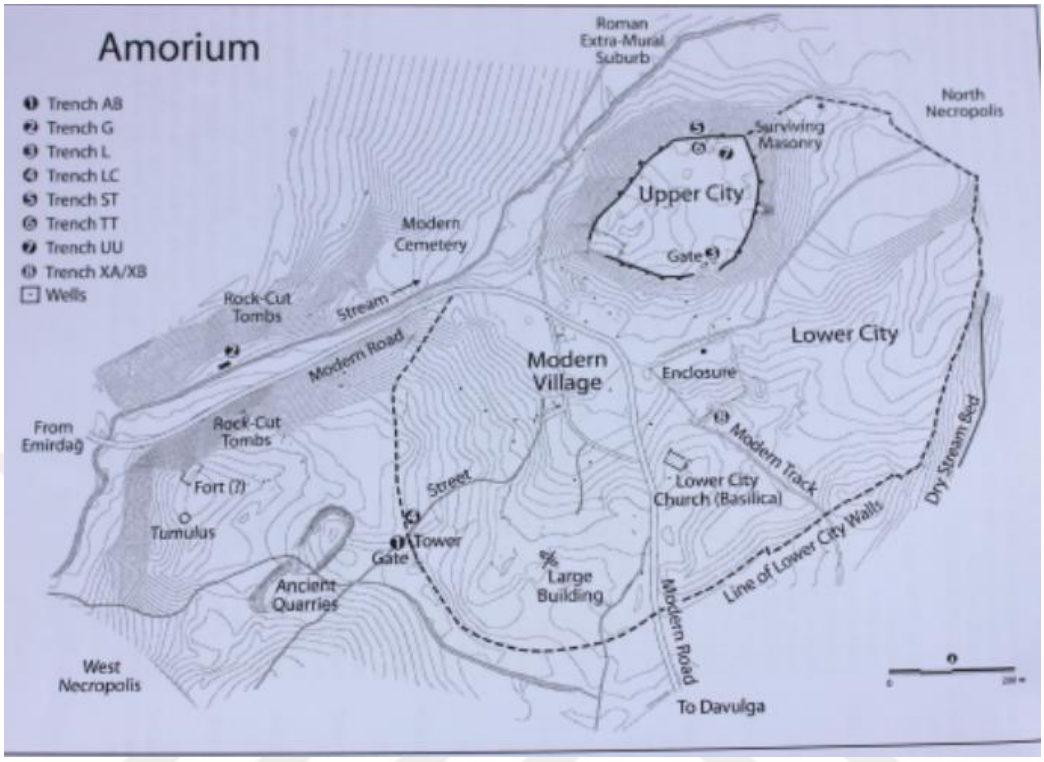

Resim-15: Aşağı Şehir Kilisesinde bulunmuş M.S. I. yüzyıla tarihlendirilen bir arşitrav parçası, Amorium Kazı Arşivi.

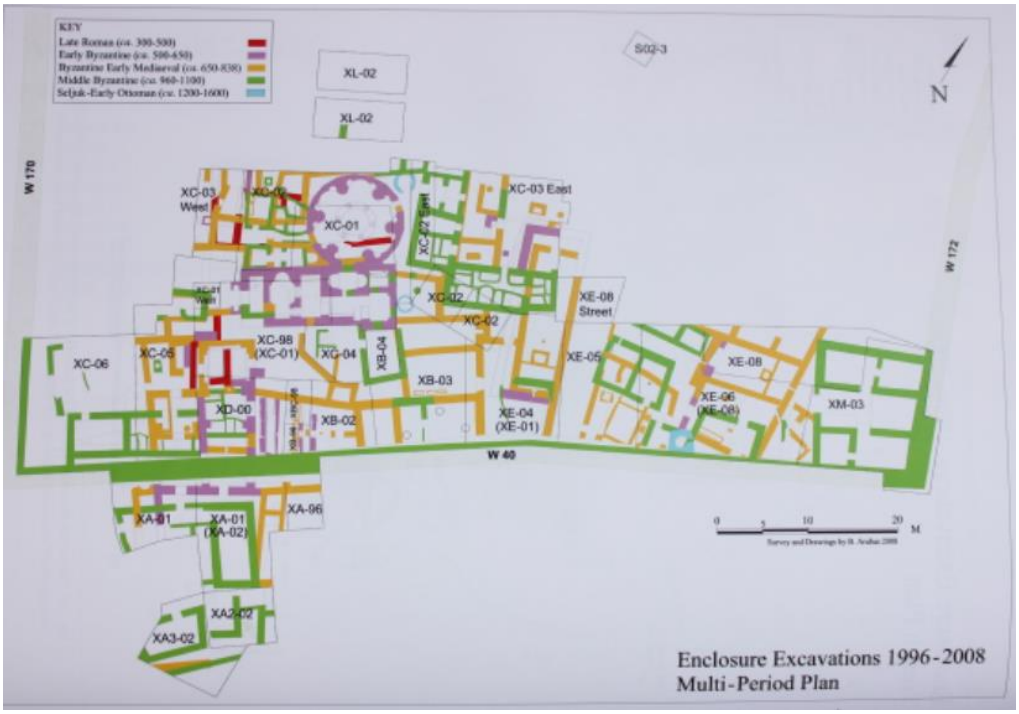

Resim-16: Amorium kuşatmasını gösteren bir minyatür, Skylitzes Yazmasından.

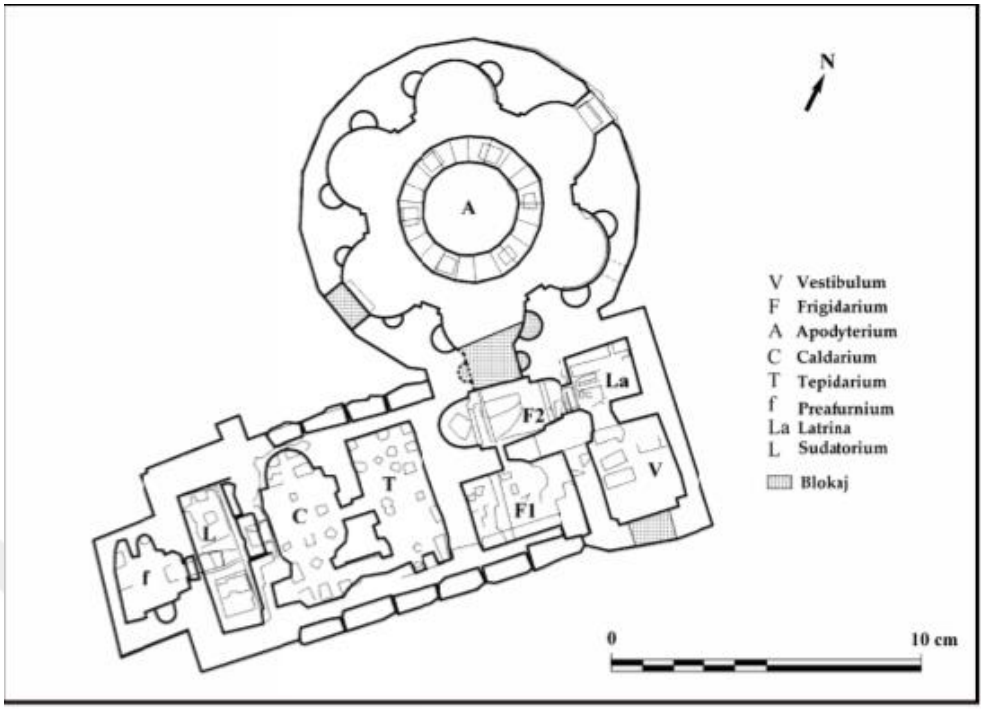
EK-2. ÇİZİMLER

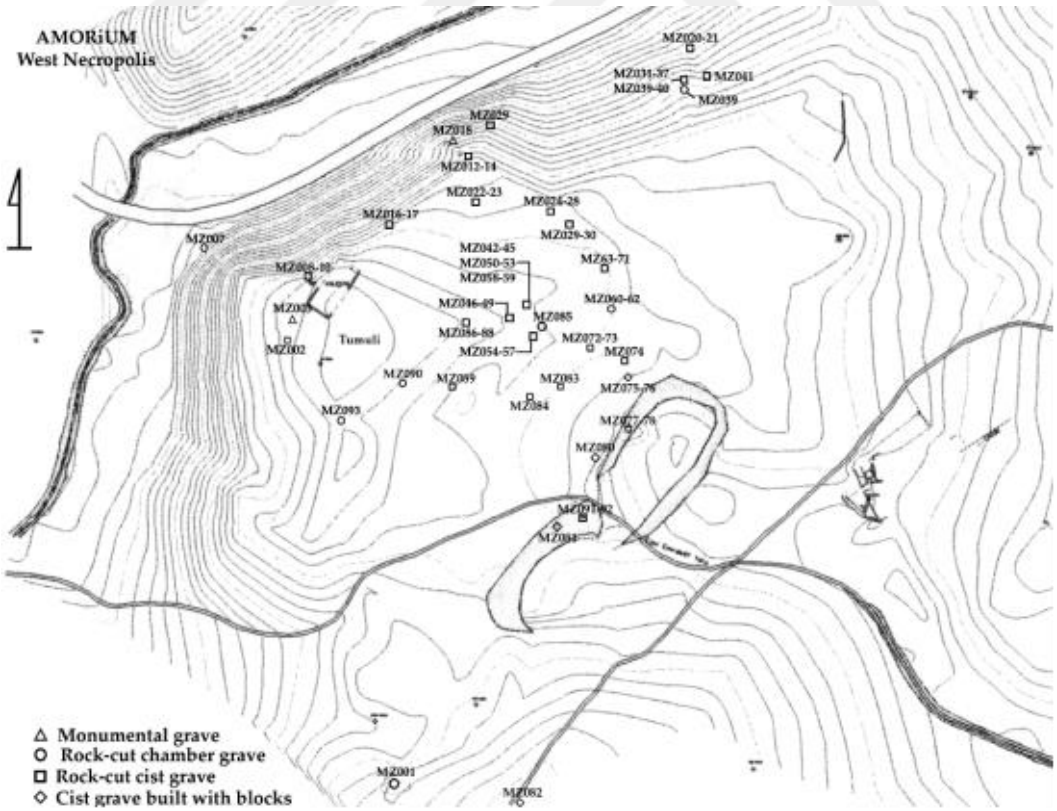
Çizim-1: Amorium kazı alanlarının planı, Lightfoot ve Ivison, 2012: 98.

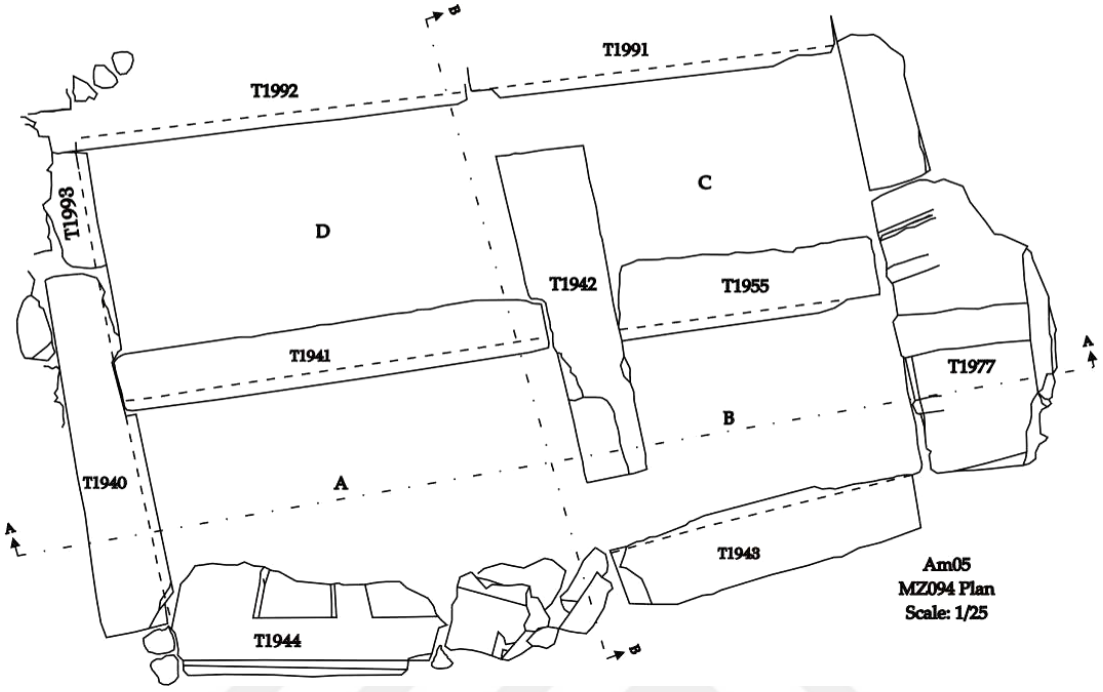
Çizim-2: Savunma Duvarı Planı, Lightfoot ve Ivison, 2012: 100.

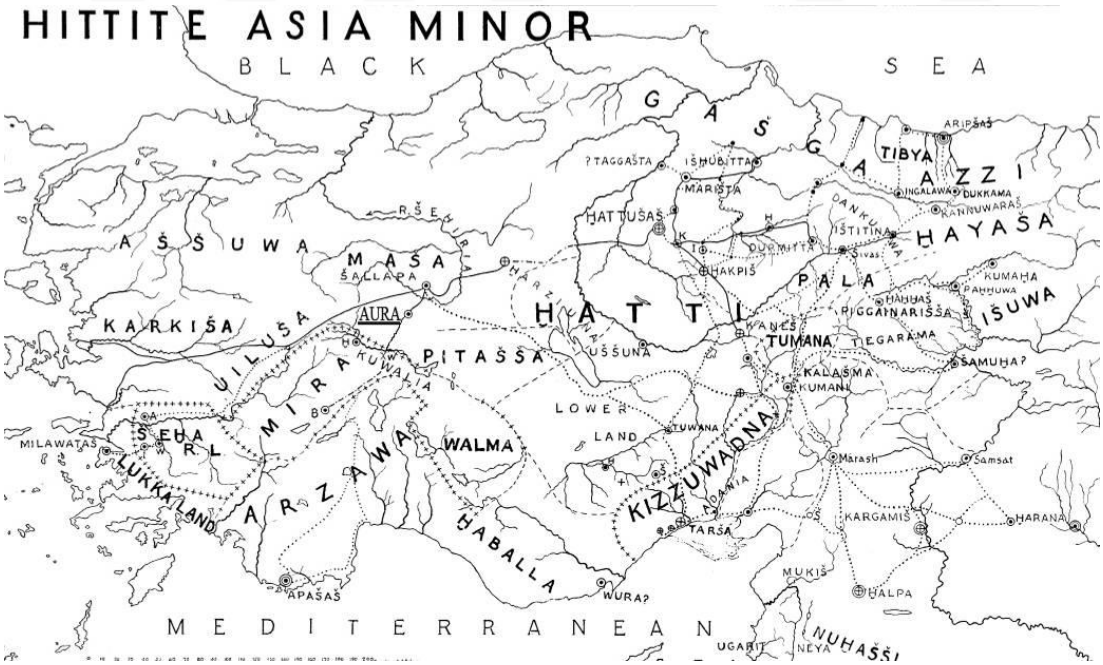
Çizim-3: Amorium hamam yapısı genel planı, Koçyiğit, 2006: 145.

Çizim-4: Amorium batı ve kuzey nekropolü, Yaman, 2006: 32.

Çizim-5: Kapı bezimli mezar stelinin planı, Yaman, 2006: 42.

Çizim 6: Aura'yı Amorium olarak lokalize eden bir harita, Garstang, 1943.

Çizim-7: Roma Dönemi'nde Katsari, 2012: 26.

Çizim-8: Bizans Dönemi'nde Anadolu ve Amorium, Katsari: 2012: 110.

T. C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Özgeçmiş

Adı Soyadı:	Talat Koçak
Doğum Yeri:	Afyonkarahisar
Doğum Tarihi:	26.02.1980
Medeni Durumu:	Evli
Öğrenim Durumu	
Derece:	Okulun Adı:
İlköğretim:	**Sahipata İlkokulu**
Ortaöğretim:	**Hoca Ahmet Yesevi İlköğretim Okulu**
Lise:	**Afyon Lisesi**
Lisans.	**Afyon Kocatepe Üniversitesi**
Yüksek Lisans.	**Gazi Üniversitesi**
Becerileri:	**Şiir**
İlgi Alanları:	**Roma-Bizans Tarihi ve Sanatı**
Halen Yaptığı İş:	**Öğretim Görevlisi**
İş Deneyimi: (Doldurulması isteğe bağlı)	
Aldığı Ödüller: (Doldurulması isteğe bağlı)	
Hakkımda bilgi almak için önerebileceğim şahıslar: (Doldurulması isteğe bağlı)	
Tel:	**0506 384 83 69**
E-mail:	**talatkocak@gmail.com**
Adres:	**Afyon Kocatepe Üniversitesi, Ahmet Necdet Sezer Kampüsü, 03200 Afyonkarahisar.**

İmza: